

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

НЕСТЕРОВА МАРІЯ ІВАНІВНА

УДК 2-282.3:342.731:(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ СВОБОДИ СОВІСТІ І ВІРОСПОВІДАНЬ НА
ПРИКЛАДІ КАЗАХСТАНУ ТА УКРАЇНИ

Спеціальність – 031 Релігієзнавство

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М.І. Нестерова

Науковий керівник:

Конотоп Людмила Григорівна
доктор філософських наук, професор

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Нестерова М.І. Інституційні чинники свободи совісті і віросповідань на прикладі Казахстану та України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 031 Релігієзнавство. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – Київ, 2023.

Наше сьогодення характеризується двома основними тенденціями – з одного боку, ми можемо говорити про процес секуляризації, з іншого – про процес актуалізації релігійності, певне релігійне протистояння, яке ми спостерігаємо і можемо прослідкувати у XXI столітті. Сьогодні більш різкими постають міжцивілізаційні протиріччя, що мають принциповий характер й які обумовлені етнічними й конфесійними характеристиками країн і міжнародних спільнот.

У сучасному світі ми можемо спостерігати загострення релігійних та етнічних конфліктів, а також випадки порушення прав людини через обмеження свободи совісті та свободи віросповідання. Аналіз інституційних чинників у Казахстані та Україні може допомогти зрозуміти як країни впорядковують свої законодавчі та інституційні механізми для забезпечення цих свобод.

Фактори релігійного життя українського суспільства, в цілому й окремих людей, зокрема, слід урахувувати в процесі формування як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Справа полягає в тому, що в Україні існує багато конфесій і при формуванні внутрішньої політики слід рахуватися з інтересами всіх їх представників. Окрім того, саме у XXI столітті в Україні поширюються нетрадиційні релігійні рухи, серед яких можна виявити достатню кількість рухів і сект деструктивного плану. Беручи до уваги настрої та діяльність релігійних груп, варто приділити більше уваги питанням забезпечення інституційних чинників свободи совісті та віросповідань і здійснивши певне

порівняння з Республікою Казахстан, це допоможе краще виявити та впровадити рекомендації для забезпечення підтримки щодо питань свободи совісті та свободи віросповідань. Обидві країни, Казахстан і Україна, є учасниками різноманітних міжнародних організацій і підписантами міжнародних конвенцій та декларацій, включаючи ті, що стосуються прав людини. Забезпечення свободи совісті та віросповідань відповідає їхнім зобов'язанням перед міжнародною спільнотою. Україна веде політику європейської інтеграції, що передбачає гармонізацію законодавства з європейськими стандартами, включаючи норми щодо свободи совісті та віросповідань.

Останні роки характеризуються тим, що до питань свободи віросповідань, релігійної безпеки починають звертатися як релігієзнавці, так і представники інших сфер наукового знання. Зокрема, активно досліджувалися філософські, соціальні, політичні, культурні аспекти зазначеної проблеми. Окрім того, найважливішим аспектом створення інституції релігійної безпеки є її юридично-правовий зміст. Сам термін «релігійна безпека» й дотепер не має усталеного визначення. В усі часи виникали загрози для національної безпеки нашої держави. Це – зовнішня агресія та порушення кордонів, злочинність, неефективність управління та ін. У сучасності існують конкретні загрози національній безпеці України, релігійній безпеці, існуванню нашої держави як такої. У зв'язку з політичними змінами, які відбуваються як в Україні, так і в Казахстані, питання свободи совісті і віросповідань може стати ключовим елементом формування нового політичного, соціокультурного та правового ландшафту.

Теоретико-методологічну основу дослідження процесу формування релігійної безпеки як інституції, інституційних чинників свободи совісті та віросповідань в Україні та Казахстані становлять праці таких відомих українських дослідників, як А.Колодний, Є.Харьковщенко, О.Предко, Л.Филипович, Л.Конотоп, І.Кондратьєва, М.Бабій, В.Єленський, Т.Гаврилюк представників різноманітних закордонних напрямків і шкіл, зокрема

Е.Вілсона, С.Керрі, М.Тадроса, С.Уми, Х.Казанови та ін. Питання трансформаційних перетворень у їх взаємодії з різноманітними інституціями стали об'єктом досліджень таких відомих українських вчених як: А. Гальчинський, В.Геєць, Л.Дротянко, Л.Кістерський, А.Конверський, С.Мочерний, А.Поручник, О.Рогач, А.Румянцев, А.Філіпенко та ін.

Ґрунтовні дослідження зазначених та інших учених створили базис для теорії, методики дослідження сутності нових релігійних взаємовідносин, але проблема їх інституційного забезпечення, подальшого розвитку та функцій у трансформаційних процесах сучасної України й Казахстану, залишається недостатньо дослідженою. Окрім того, всупереч значній кількості та глибині досліджень, існує низка невирішених питань у контексті інституційних чинників забезпечення свободи віросповідань, оптимізації їх інституційного забезпечення у зв'язку з трансформаційними перетвореннями та роллю держави в цих процесах, їх функціонування в сучасному соціокультурному просторі України.

Зокрема, це проблемне поле потребує подальшого аналізу в контексті взаємодії глобальних, регіональних та національних інституційних механізмів.

Вагомість зазначених проблем, їх актуальність та необхідність вирішення зумовили вибір теми дисертаційної роботи, логіку і структуру дослідження.

Метою дисертаційної роботи є наукове обґрунтування концептуальних засад побудови і структурної трансформації інституційних чинників свободи віросповідань в Казахстані та Україні.

Відповідно до окресленої мети в дисертації визначені наступні конкретні *завдання*:

- визначити зміст та напрями генези концептуалізації теоретичних підходів до проблеми інституційних чинників свободи совісті та віросповідань;

- поглибити розкриття методологічних засад та мотиваційних складових інституційних чинників реалізації свободи совісті та віросповідань;

- структурно та змістовно розкрити трансформаційні зміни й еволюцію взаємовідносин держави й різних конфесій в Україні та Казахстані;
- виявити взаємовплив інституційних чинників та динаміку змін у релігійному житті сучасного українського соціуму;
- розкрити особливості релігійного життя в Казахстані та Україні;
- обґрунтувати напрями вдосконалення інституційних чинників свободи віросповідань в Україні через порівняльний аналіз з Республікою Казакстан;
- розкрити виклики і загрози забезпечення релігійної безпеки під час кризових станів в обох країнах.

Об'єкт дослідження – процеси реалізації свободи совісті та віросповідань в умовах глобалізації.

Предмет дослідження – система інституційних чинників реалізації свободи віросповідань в Казахстані та Україні.

Об'єкт і предмет дослідження зумовили вибір теоретико-методологічних засад і методів його проведення. Основою методології дослідження є теоретична спадщина світової та вітчизняної релігієзнавчої думки. При написанні дисертації використано низку, як загальнонаукових, так і спеціальних методів дослідження: метод аналізу та синтезу, історичний метод, системний, логічний та діалектичний методи для дослідження генези концептуальних підходів до проблеми інституційних чинників як таких, метод порівняльного аналізу. Слід зазначити, що в якості саме загальнонаукового методу було виділено діалектичний метод, який й дозволив дослідити основи як забезпечення, так й реалізації свободи віросповідань в українському соціумі в динаміці, а також в органічній взаємопов'язаності з політичними, соціальними, культурними процесами. Діалектичний метод у єдності з компаративним й дозволили виявити ті протиріччя, що обумовлені національною специфікою України, а також розкрити смисли та зміст конституційно-правничих відносин в нашій країні та Казахстані.

Основну інформаційну базу нашого дослідження складають Конституції і закони України та Казахстану, міжнародні нормативно-правові документи у сфері релігійної думки. Як основні та додаткові джерела інформації, для написання даного дослідження, використано теоретичні та методичні розробки вітчизняних і зарубіжних науковців, наукові публікації автора, матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні актуального науково-прикладного завдання, а саме в обґрунтуванні концептуальних засад побудови і структурної трансформації інституційних механізмів державно-конфесійних відносин, зокрема в Україні й Казахстані, адекватних новим умовам і викликам сучасного періоду. Нові й найбільш суттєві положення, отримані автором висвітлюються у наступних позиціях:

уперше:

- розкрито і доведено, що, на відміну від наявних досліджень, концептуальні сучасні інституційні механізми являють собою результат генези теоретичних підходів, практична реалізація яких сформувала суперечливу, внутрішню структуровану систему інститутів різного (одиничного, особистого та загального) рівня. Державно-конфесійні відносини, інституційні чинники забезпечення свободи совісті та віросповідань розглядаються автором як стан захищеності особистості, соціуму й держави від зовнішніх й внутрішніх загроз у сфері релігії, для реалізації конституційної стабільності, забезпечення релігійної безпеки й розвитку країни;

удосконалено:

- диференціацію понять «інститут» й «інституція»;

- принципи забезпечення реалізації свободи віросповідань в Україні через порівняння з релігійною ситуацією в Казахстані: правничий принцип; принцип дотримання всіх прав і свобод людини і громадянина; принципи забезпечення релігійної безпеки;

- усвідомлення сучасних взаємовідносин держави і різних конфесій в Україні як «соціальне партнерство», тобто йдеться про взаємовигідне співробітництво з урахуванням принципу взаємної незалежності, а також з урахуванням норм щодо проведення певних релігійних заходів; про сумісне святкування певних подій релігійного плану; про взаємовигідну співпрацю у сфері виховання, освіти та науки, в галузі охорони здоров'я та ін.

- усталеність сфери релігійного життя України – це певна гарантія її соціальної безпеки. Йдеться про збереження конституційних прав громадянина України, суверенітету й цілісності території української держави, непорушність конституційного устрою країни в цілому;

набули подальшого розвитку:

- обґрунтування напрямів удосконалення інституційних механізмів урегулювання державно-конфесійних відносин. Обґрунтовано, що, на відміну від існуючих підходів, удосконалення інституційного середовища в Україні й Казахстані має включати гармонізацію всіх сфер життя соціуму;

- оцінка перспектив розвитку інституцій регулювання державно-конфесійних відносин в Україні та визначення інституційних пріоритетів України. Наша держава розбудовує громадянське суспільство, що ґрунтується не на вертикальних зв'язках (між владою і соціумом), а на *горизонтальних* (між членами соціуму та інституціями, обов'язком і правами яких є організація життєдіяльності для всіх членів суспільства).

Результати дослідження можуть бути впроваджені як на стадії вдосконалення державної стратегії, так і на стадії безпосередньої реалізації програми трансформаційних перетворень та підвищення якості інституційного середовища, зокрема й в Україні. Основний зміст роботи та її результати можуть знайти застосування при розробці та підготовці навчальних програм із міжнародних релігійних відносин і спеціалізованих курсів, що розглядають проблеми свободи, свободи віросповідань та їх зв'язок з релігійною безпекою, а також при підготовці лекційних курсів у рамках таких дисциплін, як «Свобода совісті: правові та релігієзнавчі аспекти», «Соціологія

релігії», «Релігієзнавча експертиза», «Історія та сучасний стан релігій в Україні». В цілому, отримані результати також можуть бути використані в дослідженнях проведених у наукових установах, що займаються вивчення окресленого кола питань. Наукові результати дисертаційного дослідження щодо вдосконалення інституційних механізмів у сфері релігійної площини, державно-конфесійних відносин в Україні; обґрунтування інституційних пріоритетів державного регулювання та забезпечення свободи у періоди загрозливих викликів мають важливе значення для сучасних державних установ.

Ключові слова: релігія, церква, держава, державно-конфесійні відносини, свобода совісті, віросповідання, свобода релігії, релігійна свобода, релігійна безпека, права людини, правологія релігії, релігійні організації, толерантність, пандемія, секуляризація, глобалізація.

ABSTRACT

Nesterova M.I. Institutional factors of freedom of conscience and religion in the example of Kazakhstan and Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

The Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 031 “Religious studies” (03 – Humanities). – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2023.

The relevance of the problem under study is directly related to contemporary Ukraine, which is characterized by crisis conditions in many spheres of society. We are talking about the economic, political, religious, and cultural aspects of the modern life of the Ukrainian people. There have always been threats to the national security of the Ukrainian state. These include external aggression and border violations, crime, ineffective governance, etc. Today there are specific threats to Ukraine national security, religious security, and the very existence of our state.

The modern world is characterized by two main trends: on the one hand, we can speak of the process of secularization; on the other hand, the process of the

actualization of religiosity, a certain religious confrontation that we observe and trace in the twenty-first century. Today, inter-civilizational contradictions of a fundamental nature are becoming more pronounced due to the ethnic and confessional characteristics of countries and international communities. Factors of the religious life of Ukrainian society in general and of individuals, in particular, should be taken into account in the process of formulating both foreign and domestic policy. The fact is that there are many confessions in Ukraine, and the interests of all their representatives should be taken into account in the formulation of domestic policy.

Moreover, in the twenty-first century, non-traditional religious movements are spreading in Ukraine, among which there is a sufficient number of destructive movements and sects. Taking into account the attitudes and activities of religious groups, more attention should be paid to ensuring institutional factors of freedom of conscience and religion, and by making some comparison with the Republic of Kazakhstan, this will help to better identify and implement recommendations to ensure support for freedom and freedom of religion. In addition to military, social, and environmental security, we believe that the creation and existence of such institutions should also include an institution of religious security.

In recent years, both religious scholars and representatives of other fields of knowledge have begun to address the issues of religious freedom and religious security. In particular, the philosophical, social, political, and cultural aspects of this problem have been actively studied. In addition, the most important aspect of creating an institution of religious security is its legal content. The term "religious security" itself does not have a well-established definition.

The theoretical and methodological basis for the study of the process of formation of religious security as an institution, institutional factors of freedom and religion in Ukraine and Kazakhstan are the works of such well-known Ukrainian researchers as A. Kolodnyi, E. Kharkovshchenko, O. Predko, L. Filipovych (add), representatives of various foreign trends and schools, in particular, E. Wilson, S. Kerry, M. Tadros, S. Uma, and others. The questions of transformations in their

interaction with various institutions have been the subject of research by such well-known Ukrainian scientists as A. Galchynskyi, V. Heets, L. Drotynko, L. Kistersky, A. Konversky, S. Mochernyi, A. Poruchnyk, O. Rogach, A. Rummyantsev, A. Filipenko, etc.

The in-depth studies of these and other scholars have created the basis for the theory and methods of studying the nature of new religious relations, but the problem of their institutional support, further development, and functions in the transformation processes of modern Ukraine and Kazakhstan remains insufficiently studied. In addition, despite the considerable volume and depth of research, there are several unresolved issues related to institutional factors for deepening religious freedom, optimizing its institutional support in connection with transformational changes and the role of the state in these processes, and its functioning in the modern socio-cultural space of Ukraine.

In particular, this problem area requires further analysis in the context of the interaction of global, regional, and national institutional mechanisms.

The importance of these problems, their relevance, and the need to address them determined the choice of the topic of the dissertation, and the logic and structure of the study.

The purpose of the dissertation is to scientifically substantiate the conceptual foundations for the construction and structural transformation of institutional factors of religious freedom in Kazakhstan and Ukraine.

By the stated goal, the thesis defines the following specific tasks

- to determine the content and directions of the genesis of the conceptualization of theoretical approaches to the problem of institutional factors of religious freedom;
- to deepen the disclosure of the methodological foundations and motivational components of institutional factors for the realization of religious freedom;

- to reveal structurally and substantively the transformations and development of the relationship between the state and various confessions in Ukraine and Kazakhstan;

- to identify the mutual influence of institutional factors and the dynamics of changes in the religious life of modern Ukrainian society;

- to reveal the peculiarities of religious life in Kazakhstan and Ukraine;

- to substantiate the directions of improvement of institutional factors of religious freedom in Ukraine;

- to assess the prospects for the development of institutions regulating church-state relations in Ukraine.

The object of research is the processes of realization of freedom of conscience and religion in the context of globalization.

The system of institutional factors of realization of freedom of religion in Kazakhstan and Ukraine is the subject of the study.

The object and subject of the study determined the choice of theoretical and methodological foundations and methods of its conduct. The basis of the research methodology is the theoretical heritage of world and national religious thought. In writing the dissertation, some general scientific and special research methods were used: the method of analysis and synthesis, the historical method, and systematic, logical, and dialectical methods to study the genesis of conceptual approaches to the problem of institutional factors as such comparative analysis. It should be noted that the dialectical method was chosen as a general scientific method, which allowed us to study the foundations of ensuring and realizing freedom of religion in Ukrainian society in dynamics, as well as in organic connection with political, social, and cultural processes. The dialectical method in combination with the comparative method allowed us to identify the contradictions caused by the national specificity of Ukraine, as well as to reveal the meaning and content of constitutional and legal relations.

The main information base of our study is the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine, and international legal documents in the field of religious thought.

Theoretical and methodological developments of domestic and foreign scientists, scientific publications of the author, and materials of international and all-Ukrainian scientific conferences were used as the main and additional sources of information for the preparation of the study.

The scientific novelty of the obtained results lies in the solution of an urgent scientific and applied task, namely in the substantiation of the conceptual bases for the construction and structural transformation of institutional mechanisms of church-state relations, in particular in Ukraine and Kazakhstan, adequate to the new conditions and challenges of the modern period. The new and most significant provisions obtained by the author are highlighted in the following positions:

for the first time:

- The author reveals and proves that, unlike existing studies, conceptually modern institutional mechanisms are the result of the genesis of theoretical approaches, the practical implementation of which has created a contradictory, internally structured system of institutions of different (individual, special, and general) levels. The author considers church-state relations and institutional factors of ensuring freedom of religion as a state of protection of an individual, society, and the state from external and internal threats in the field of religion, and for the realization of constitutional stability and development of the country;

improved:

- Differentiation of the concepts of "institution" and "institutionalization," which are considered as follows: for example, the Orthodox Church in Ukraine is an institution that acts as a unifying factor for a particular community. At the same time, we emphasize the procedural nature of the institution as such;

- the principles of ensuring the realization of religious freedom in Ukraine: the legal principle; the principle of observance of all rights and freedoms of a person and citizen of Ukraine; judicial protection and forensic investigation in the system of religious security.

- understanding the current relationship between the state and various confessions in Ukraine as a "social partnership", i.e. mutually beneficial cooperation

- taking into account the principle of mutual independence, as well as the rules for holding certain religious events; a joint celebration of certain religious events; mutually beneficial cooperation in the field of education, education and science, health care, etc.

- the stability of the sphere of religious life in Ukraine is a certain guarantee of its social security. It is a matter of preserving the constitutional rights of a citizen of Ukraine, the sovereignty and integrity of the territory of the Ukrainian state, and the inviolability of the constitutional system of the country as a whole;

were further developed:

- to substantiate the directions of improvement of institutional mechanisms of regulation of church-state relations in Ukraine. It is substantiated that the improvement of the institutional environment in Ukraine and Kazakhstan, unlike the existing approaches, should include the harmonization of all spheres of society (for example, the establishment of the Council for Relations with Religious Associations under the leadership of the Republic of Kazakhstan is fully consistent with international and foreign practice. The purpose of the Council is to develop proposals and recommendations on the formation and implementation of the main directions of state policy in the field of religious activity and interaction with religious associations, strengthening spiritual harmony in society);

- to assess the prospects for the development of institutions regulating church-state relations in Ukraine and to determine the institutional priorities of Ukraine. Our state is building a civil society based not on vertical relations (between the state and society), but on horizontal relations (between members of society and institutions whose duty and right it is to organize the life of all members of society).

The results of the study can be used both at the stage of improving the state strategy and at the stage of direct implementation of the program of transformations and improvement of the quality of the institutional environment, including in Ukraine. The main content of the work and its results can be used in the development and preparation of curricula on international religious relations and specialized courses, as well as in the preparation of lecture courses in such disciplines as

"Freedom of Conscience: Legal and Religious Studies Aspects", "Sociology of Religion", "Religious Studies Expertise", "History and Current Status of Religions in Ukraine". As a rule, the obtained results can be used also in researches carried out in scientific institutions dealing with the outlined range of problems. The scientific results of the dissertation research on the improvement of institutional mechanisms in the field of church-state relations in Ukraine; and the substantiation of institutional priorities of state regulation are important for modern state institutions.

Key words: religion, church, state, church-state relations, freedom of conscience, religion, freedom of religion, religious freedom, religious security, human rights, jurisprudence of religion, religious organizations, tolerance, pandemic, secularization, globalization.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях України:

1. Нестерова М. (2019). Свобода совісті та віросповідань в українському та світовому правовому вимірі. *Гілея. Філософські науки, № 147 (8)*, 114-117. ISSN 2076-1554.

2. Нестерова М. (2020). Поняття релігійної свободи: історія та сучасність. Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 1 (15), 21-23. <https://doi.org/10.17721/sophia.2020.15.5>

3. Предко О., Предко Д., Нестерова М. (2021) Формування феномена "безпеки": особливості міфорелігійних контекстів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2(18)*, 36-40. DOI: 10.17721/sophia.2021.18.8

Особистий внесок: дослідження феномен безпеки на різних рівнях його застосування та вказано на особливості «релігійної безпеки», її визначення та прояви у сучасному світі.

4. Нестерова М. (2022). Свобода совісті: сутність і нові контекстуальні смисли. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, № 2 (20), с.45-49. <https://doi.org/10.17721/sophia.2022.20.10>

5. Нестерова, М. (2023). Особливості реалізації свободи релігії в умовах сучасних викликів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 1 (21), с.51-54. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.21.13>

Статті в періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus:

6. Konverskyi A., Predko O., Kharkovschenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. (2021). Religious Security: The Coronavirus Pandemic and the Identification of New Contexts. *Obnovljeni Život*. № 76(4), 441–456. <https://doi.org/10.31337/oz.76.4.1>

Особистий внесок: обґрунтовано впливи пандемії на усі сфери життя суспільства; визначено основні обмеження на свободу під час COVID -19 та їх вплив на правове поле життя суспільства.

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження та засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Нестерова М. (2018). Актуальні проблеми свободи релігії в країнах Центральної Азії. IV Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 3 (12), 71-72.

8. Nesterova M. (2019, April). Legal support of religious organizations in Ukraine. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 131–132. http://dsphd2019.knu.ua/TDOS_05.04.19.pdf

9. Нестерова М. (2019, жовтень). До питання про дослідження релігійної безпеки в сучасному релігієзнавстві. V Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2 (14), 86-87. <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/5/5>

10. Nesterova M. (2020, April). The mechanism for the implementation of the right to freedom of religion: problems and future. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 149. <http://dsphd2020.knu.ua/DSPHD2020.pdf>

11. Нестерова М. (2020, жовтень). Нормативно-правові аспекти забезпечення релігійної безпеки у період коронавірусної пандемії. VI Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2 (16), 85-86. <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/7/7>

12. Nesterova M. (2021, April). The impact of the coronavirus pandemic on the religious freedoms. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 174–175. https://dsphd2021.knu.ua/DN_2021.pdf

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАНЬ	26
1.1. Методологічні засади та джерела дослідження свободи совісті та віросповідань.....	26
1.2. Поняття свободи совісті та віросповідань: релігієзнавчо-правовий вимір.	49
Висновки до розділу 1:	59
РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ЗМІН ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАХОДІВ ІЗ ЗАХИСТУ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАНЬ.....	62
2.1. Аналіз релігійної ситуації та реалізації прав на свободу совісті та віросповідання в Казахстані.	62
2.2. Правове регулювання свободи совісті та віросповідання в Україні 	86
Висновки до розділу 2:	115
РОЗДІЛ 3. СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.	119
Висновки до розділу 3:	150
ВИСНОВКИ	152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:	158
ДОДАТКИ	173

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодення характеризується кризовими станами у багатьох сферах. Йдеться про економічні, політичні, релігійні, культурні аспекти сучасного життя народу. У всі часи існували загрози для національної безпеки нашої держави. Це – зовнішня агресія та порушення кордонів, злочинність, неефективність управління та інше. У сучасності існують конкретні загрози національній безпеці України, релігійній безпеці, існуванню нашої держави як такої.

Посилене висвітлення проблем свободи совісті і свободи віросповідання, особливо в умовах глобалізаційних трансформацій, що ми спостерігаємо у світі, значною мірою пов'язане із суспільними явищами, що виникають внаслідок змін свідомості та прагнень до тлумачення реальності з позицій сучасного уявлення про права та справедливість.

Сучасний світ характеризується двома основними тенденціями – з одного боку, ми можемо говорити про процес секуляризації, з іншого – про процес актуалізації релігійності, певне релігійне протистояння, яке ми можемо спостерігати в XXI столітті. Сьогодні більш різкими постають міжцивілізаційні протиріччя, що мають принциповий характер й які обумовлені етнічними та конфесійними характеристиками країн і міжнародних спільнот. Фактори релігійного життя українського суспільства, в цілому й окремих людей, зокрема, слід ураховувати в процесі формування як зовнішньої, так й внутрішньої політики. Справа полягає в тому, що в Україні існує багато конфесій і при формуванні внутрішньої політики слід рахуватися з інтересами всіх представників. Окрім того, саме в XXI столітті в Україні поширюються нетрадиційні релігійні рухи, серед яких можна виявити достатню кількість рухів і сект деструктивного плану. Окрім військової, суспільної, екологічної безпеки, про створення й існування таких інституцій, на нашу думку, слід говорити й про інституцію релігійної безпеки.

Останній роки характеризуються тим, що до питань релігійної безпеки починають звертатися як релігієзнавці, так і представники інших сфер

наукового знання. Зокрема, активно досліджувалися філософські, соціальні, політичні, культурні аспекти зазначеної проблеми. Окрім того, найважливішим аспектом створення інституції релігійної безпеки є її юридично-правовий зміст. Сам термін «релігійна безпека» й дотепер не має усталеного визначення.

Теоретико-методологічну основу дослідження процесу формування релігійної безпеки як інституції, інституційних чинників свободи та віросповідань в Україні та Казахстані становлять праці таких відомих українських дослідників, як А.Колодний, Є.Харьковщенко, О.Предко, Л.Филипович, Л.Конотоп, І.Кондратьєва, З.Швед, І.Шавріна, М.Бабій, В.Єленський, представників різноманітних зарубіжних напрямків і шкіл, зокрема Е.Вілслна, С.Керрі, М.Тадроса, С.Уми, та інших. Питання трансформаційних перетворень у їх взаємодії з різноманітними інституціями стали об'єктом досліджень таких відомих українських вчених як: А.Гальчинський, В.Геєць, Л.Дротянко, Л.Кістерський, А.Конверський, С.Мочерний, А.Поручник, О.Рогач, А.Румянцев, А.Філіпенко та ін.

Механізми соціальності й релігійності досліджуються в працях А.Гайдденса, С.Гантінгтона, К.Гессе, Д.Госкінга. Ґрунтовні дослідження зазначених та інших учених створили базис теорії, методики дослідження сутності нових релігійних взаємовідносин, але проблема їх інституційного забезпечення, подальшого розвитку та функцій у трансформаційних процесах сучасної України й Казахстану, залишається недостатньо дослідженою. Окрім того, незважаючи на значну кількість та глибину вивчення, існує низка невирішених питань у контексті інституційних чинників поглиблення свободи віросповідань, оптимізації їх інституційного забезпечення у зв'язку з трансформаційними перетвореннями та роллю держави в цих процесах, їх функціонування в сучасному соціокультурному просторі України.

Зокрема, це проблемне поле потребує подальшого аналізу в контексті взаємодії глобальних, регіональних та національних інституційних механізмів. Вагомість зазначених проблем, їх актуальність та необхідність вирішення зумовили вибір теми дисертаційної роботи, логіку і структуру дослідження

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах науково-дослідницької програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», та кафедральної науково-дослідної роботи «Основні тенденції світового та вітчизняного релігієзнавства в контексті глобалізаційних викликів» (20КФ041-03). Основний внесок автора у дослідження цієї теми полягає в аналізі інституційних чинників свободи віросповідань в Україні й Казахстані, особливостях їх функціонування та адаптації до кризових явищ, що виникають у процесі розвитку суспільства. У межах нашого дослідження було взято участь у науковій діяльності кафедри релігієзнавства – проєкті НФДУ «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії», (реєстраційний номер 21ДФ041-01).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є наукове обґрунтування концептуальних засад побудови і структурної трансформації інституційних чинників свободи віросповідань в Казахстані та Україні.

Відповідно до окресленої мети в дисертації визначені наступні конкретні завдання:

- визначити зміст та напрями генези концептуалізації теоретичних підходів до проблеми інституційних чинників свободи віросповідань;
- поглибити розкриття методологічних засад та мотиваційних складових інституційних чинників реалізації свободи віросповідань;
- структурно та змістовно розкрити трансформаційні зміни та еволюцію взаємовідносин держави й різних конфесій в Україні та Казахстані;
- виявити взаємовплив інституційних чинників та динаміку змін у релігійному житті сучасного українського соціуму;
- розкрити особливості релігійного життя в Казахстані та Україні;
- обґрунтувати напрями вдосконалення інституційних чинників свободи віросповідань в Україні через порівняльний аналіз з РК;

- розкрити виклики і загрози забезпечення релігійної безпеки під час кризових станів в обох країнах.

Об'єкт дослідження – процеси реалізації свободи совісті та віросповідань в умовах глобалізації.

Предмет дослідження – система інституційних чинників реалізації свободи віросповідань в Казахстані та Україні.

Методи дослідження. Об'єкт і предмет дослідження зумовили вибір теоретико-методологічних засад і методів його проведення. Основою методології дослідження є теоретична спадщина світової та вітчизняної релігієзнавчої думки. При написанні дисертації використано низку як загальнонаукових, так і спеціальних методів дослідження: метод аналізу та синтезу, історичний метод, системний, логічний та діалектичний методи для дослідження генези концептуальних підходів до проблеми інституційних чинників як таких, метод порівняльного аналізу. Слід зазначити, що в якості саме загальнонаукового методу було виділено діалектичний метод, який й дозволив дослідити основи як забезпечення, так й реалізації свободи віросповідань в українському соціумі в динаміці, а також в органічній взаємопов'язаності з політичними, соціальними, культурними процесами. Діалектичний метод у поєднанні з компаративним дозволили виявити ті протиріччя, що обумовлені національною специфікою України, а також розкрити смисли та зміст конституційно-правничих відносин.

Дослідницькою основою в даній роботі є емпіричні дані, які включають історичні, правові, наукові та релігійні джерела. Ці матеріали містять інформацію про відношення до свободи совісті, віросповідання, релігійної терпимості, релігійної безпеки. Також розглядаються приклади міжнародної практики у сфері захисту прав людини щодо питань прав і свобод людини.

Основну інформаційну базу нашого дослідження складають Конституції України та Казахстану, закони, постанови Кабінету Міністрів України, міжнародні нормативно-правові документи у сфері релігійної думки. Як

основні та додаткові джерела інформації, для написання даного дослідження, використано теоретичні та методичні розробки вітчизняних і зарубіжних науковців, наукові публікації автора, матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні актуального науково-прикладного завдання, а саме в обґрунтуванні концептуальних засад побудови і структурної трансформації інституційних механізмів державно-конфесійних відносин, зокрема в Україні й Казахстані, адекватних новим умовам і викликам сучасного періоду. Нові й найбільш суттєві положення, отримані автором висвітлюються у наступних позиціях:

уперше:

- розкрито і доведено, що, на відміну від існуючих досліджень, концептуальні сучасні інституційні механізми являють собою результат генези теоретичних підходів, практична реалізація яких сформувала суперечливу, внутрішню структуровану систему інститутів різного (одиничного, особистого та загального) рівня. Державно-конфесійні відносини, інституційні чинники забезпечення свободи совісті та віросповідань розглядаються автором як стан захищеності особистості, соціуму й держави від зовнішніх й внутрішніх загроз у сфері релігії, для реалізації конституційної стабільності, забезпечення релігійної безпеки й розвитку країни;

удосконалено:

- диференціацію понять «інститут» й «інституція»;
- принципи забезпечення реалізації свободи віросповідань в Україні через порівняння з релігійною ситуацією в Казахстані: правничий принцип; принцип дотримання всіх прав і свобод людини і громадянина України; принципи забезпечення релігійної безпеки;

- усвідомлення сучасних взаємовідносин держави і різних конфесій в Україні як «соціальне партнерство», тобто йдеться про взаємовигідне співробітництво – з урахуванням принципу взаємної незалежності, а також з

урахуванням норм щодо проведення певних релігійних заходів; про сумісне святкування подій релігійного плану; про взаємовигідну співпрацю у сфері виховання, освіти та науки, в галузі охорони здоров'я та ін.

- усталеність сфери релігійного життя України – це певна гарантія її соціальної безпеки. Йдеться про збереження конституційних прав громадянина України, суверенітету й цілісності території української держави, непорушність конституційного устрою країни в цілому;

набули подальшого розвитку:

- обґрунтування напрямів удосконалення інституційних механізмів урегулювання державно-конфесійних відносин в Україні. Обґрунтовано, що, на відміну від існуючих підходів, удосконалення інституційного середовища в Україні й Казахстані має включати гармонізацію всіх сфер життя соціуму;

- оцінка перспектив розвитку інституцій регулювання державно-конфесійних відносин в Україні та визначення інституційних пріоритетів України. Наша держава розбудовує громадянське суспільство, що ґрунтується не на вертикальних зв'язках (між владою і соціумом), а на *горизонтальних* (між членами соціуму та інституціями, обов'язком і правами яких є організація життєдіяльності для всіх членів суспільства).

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути впроваджені як на стадії вдосконалення державної стратегії, так і на стадії безпосередньої реалізації програми трансформаційних перетворень та підвищення якості інституційного середовища, зокрема й в Україні. Основний зміст роботи та її результати можуть знайти застосування при розробці та підготовці навчальних програм із міжнародних релігійних відносин і спеціалізованих курсів, що розглядають проблеми свободи, свободи віросповідань та їх зв'язок з релігійною безпекою, а також при підготовці лекційних курсів у рамках таких дисциплін, як «Свобода совісті: правові та релігієзнавчі аспекти», «Соціологія релігії», «Релігієзнавча експертиза», «Історія та сучасний стан релігій в Україні». В цілому, отримані результати

також можуть бути використані в дослідженнях, проведених у наукових установах, що займаються вивченням окресленого кола питань.

Наукові результати дисертаційного дослідження щодо вдосконалення інституційних механізмів у релігійній площині, державно-конфесійних відносин в Україні; обґрунтування інституційних пріоритетів державного регулювання та забезпечення свободи у періоди загрозливих викликів мають важливе значення для розробки стратегічних планів діяльності сучасних державних установ.

Особистий внесок здобувача. Загальною рисою внеску здобувача є системний та комплексний підхід до вивчення проблем, пов'язаних із релігійною сферою, що враховує як загальні тенденції, так і особливості конкретних регіональних контекстів. Основні методичні, загальнотеоретичні та прикладні наукові результати одержано авторкою особисто. Зроблено значний внесок у розвиток наукового підходу до дослідження державно-конфесійних відносин та проблем релігійної безпеки, свободу віросповідань під час пандемії ковід-19, зокрема у контексті України та Казахстану. Результати дослідження апробовані та опубліковані автором у відповідних статтях та тезах конференцій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати даного дисертаційного дослідження було представлено у межах наукових конференцій, а саме: «Танчерівські читання» (2018, 2019, 2020), «Дні науки філософського факультету» (2019, 2020, 2021), які проходили на базі філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також конференція «Молодих дослідників релігії» в м. Жешув (Польща, 2018), конференція European Association for the Study of Religions (EASR) в м. Болонья (Італія, 2019) та м. Піза (Італія, 2021), тощо.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 12 наукових працях: 5 статей у наукових фахових виданнях України (які входять до переліку МОН України); 1 стаття у виданні,

проіндексованому в міжнародній базі даних Scopus; 6 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається з анотації (україномовна та англomовна версії), вступу, трьох розділів (4 підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 176 сторінок. Список використаних джерел складається зі 138 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАНЬ

1.1. **Методологічні засади та джерела дослідження свободи совісті та віросповідань**

Загальновідомим є той факт, що свобода виступає однією з головних цінностей людини. Зважаючи на те, що ця свобода «від народження» присутня у кожної людини, вона формує основу для побудови справедливого та рівноправного суспільства. Визнаючи це право в інших, ми сприяємо розвитку різноманітності, толерантності та гуманізму в нашому світі. Тема свободи в історичній перспективі та в сучасних інтерпретаційних моделях, що створені для кращого розуміння особистості, посідає вагомe місце у сфері багатьох наукових досліджень. Це пояснює ключову роль свободи у формуванні самостійної особистості в контексті відповідних їй економічних, політичних, моральних та правових зв'язків [61, с.52]. Історія доводить, що рівень реалізації свободи суттєво впливає на гармонію та спокій у суспільстві, його стійкість та процвітання [2, с.95]. На нашу думку, орієнтація на цінності, взаєморозуміння, солідарність та позитивний внесок у суспільні практики має потенціал величезного впливу на його мир та злагоду. Індивідуальні зусилля на шляху до відмічених цілей можуть мати кумулятивний ефект і призвести до створення більш стабільного та гармонійного суспільства.

Релігія на всіх етапах людської цивілізації незмінно виділялася як один із найвпливовіших факторів, що формували світогляд і спосіб життя віруючих, а також суспільні відносини в ширшому масштабі. Кожна релігія заснована на вірі в надприродні сили, організовані навколо поклоніння Богу або богам, і наголошує на дотриманні певного набору норм і правил, продиктованих її послідовниками. У сучасному світі релігія продовжує відігравати майже таку ж значущу роль, як і тисячі років тому. Згідно з опитуваннями, проведеними Американським інститутом Геллапа на початку ХХІ століття, понад 90% людей

висловлювали віру в існування Бога або вищих сил. Цей відсоток залишався відносно стабільним у високорозвинених державах і країнах, віднесених до категорії «третього світу» [119].

Починаючи з епохи античності проблема свободи залишалася об'єктом ретельного розгляду мислителів, які вивчали її у контексті взаємозв'язку з необхідністю. Як зазначає Людмила Конотоп: «в процесі історичного руху європейська культура, переживаючи епоху середньовіччя, дещо примирила свободу та необхідність у тому аспекті, що свобода стала розумітися як здатність надана людині Абсолютом, який сам є вільним, і у той же час, тим хто обмежує людську природу необхідністю природних законів» [47, с.6]. У своєму подальшому розвитку питання «свободи» переходить на рівень моральної, онтологічної проблеми. Тут ми починаємо розглядати людину як вільну істоту від будь-якого примусу і здатну вільно реалізовувати себе і свій творчий потенціал на усіх рівнях існування та самоствердження [47, с.7]. На своєму початку філософське осмислення свободи, поставало як окрема проблема, але з часом перейшло в релігійну площину і збільшило коло питань для її дослідження та інтерпретації [47, с.13].

Свобода совісті та віросповідань, як важливі складові людської свободи, протягом віків привертала увагу філософів, правозахисників та релігійних діячів. Ці поняття становлять основу демократичних суспільств та визначають глибокі релігійні переконання людей. Для багатьох, свобода совісті — це не лише право, але й святиня, невід'ємна частина гідності та особистої ідентичності. У сучасному світі, де глобалізація, технологічний розвиток і соціокультурні трансформації штовхають нас до нових реалій розуміння та усвідомлення власної позиції у світі, захист свободи совісті та віросповідань стає надзвичайно актуальним завданням. Зміна умов життя призводить до постійного переосмислення цих понять у контексті сучасного суспільства, його цінностей та викликів. Розуміння та вирішення питань свободи людини і її складових визначає, наскільки ефективно може функціонувати держава, забезпечуючи гармонію та різноманіття поглядів і переконань своїх громадян.

Як влучно підкреслює М. Громовчук: «релігія постійно вступає у взаємодію з правом, зокрема в сучасних умовах вона стає окремим чинником розвитку публічної сфери суспільства та держави» [17, с.58]. Можемо говорити про те, що свобода постає проблемним питанням яке входить у широке коло вивчення такого структурного елемента релігієзнавства як «правологія релігії» або, як називає це дисциплінарне утворення М.Бабій, «правові аспекти релігієзнавства» [3, с.158], вона є основою для розуміння цілісного феномену релігії. Якщо говорити про правологію релігії, то вона є досить актуальною дисципліною сьогодні, що охоплює широке коло проблемних питань державно-конфесійних відносин, правового регулювання статусу релігії та релігійних організацій, а також питань свободи релігії, віросповідання, які набувають актуальності у рамках нашого дослідження. Особливо правологія релігії, зосереджує свою увагу на дослідженні проблеми прав людини в контексті свободи совісті та свободи віросповідання. Це дослідження включає історичний і юридичний аспекти та розглядає специфіку конфесійних підходів до розуміння та вирішення цих питань [7, с.118-124].

Відзначається, що концепції щодо свободи совісті та віросповідань мають різні парадигмальні матриці в залежності від релігійних та культурних впливів. Наприклад, у західному християнстві наголошується на індивідуальних аспектах цих свобод, тоді як у східних цивілізаціях вирішення проблеми пов'язується із духовною належністю індивіда до колективу.

Свобода совісті та її складова, свобода релігії, в загальнолюдському аксіологічному контексті розглядаються нами як фундаментальні, найвищі цінності, що складають основу інших прав і свобод людини, її гідності, духовного суверенітету та розвитку [4, с.74-75].

Однією з головних складових поняття «свободи» демократичного суспільства сьогодні виступають поняття «свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігії». Проблема свободи совісті та свободи релігії слід розглядати виключно у нерозривному зв'язку зі світоглядними, духовними та життєвими аспектами існування особистості [4, с.76].

Дотримання цього принципу є важливою складовою забезпечення умов для вільного волевиявлення та життя громадян у суспільстві. Коли ми говоримо про права людини, в той час як свобода совісті та віросповідань, безпосередньо входять і є основними категоріями людських прав, варто пам'ятати, що з самого свого народження ми наділені правоздатністю і наші права та свободи є невід'ємними і захищаються міжнародними стандартами та правовими актами, які прийняті та закріплені на законодавчому рівні у багатьох країнах цивілізованого світу. У внутрішньому законодавстві країн, що беруть обов'язок дотримуватися Європейської конвенції з прав людини, документ який є основою розуміння прав і свобод [22] та договорів, які стосуються прав людини, повинні відображатися їх принципи та норми і неухильне їх дотримання є запорукою успішного функціонування демократичних суспільств.

Протягом всієї історії свого розвитку, людство постійно прагнуло зберегти найціннішу свою особливість – свободу. Щоб гарантувати цю невід'ємну людську цінність, вживалися різноманітні заходи та відбувалося закріплення її у правових документах. Цей аспект людської історії відзначається численними випробуваннями, змінами та прогресом у сфері прав та свобод. Здобуття і утримання свободи відображено у різних етапах розвитку суспільства, від стародавніх цивілізацій до сучасності. Акти визнання прав людини та основних її свобод, такі, як Загальна декларація прав людини [29], слугують свідченням постійної боротьби за забезпечення цих цінностей. Міжнародні документи, що стосуються прав і свобод, стали фундаментальними основами для формування законодавства та визнання універсальності їх для всіх людей. Проте, цей шлях також свідчить про важкі випробування та виклики, що виникали через війни, соціальні конфлікти, тоталітаризм та інші форми порушень прав людини. Незважаючи на це, невинне прагнення до свободи стало значною частиною еволюції людського суспільства та визначальним аспектом його історії.

Релігійні та світські організації, а також їх взаємовплив, сприяли розробці міжнародних стандартів у сфері свободи совісті та віросповідань. Міжнародними організаціями були розроблені та прийняті документи, що гарантують права та свободи людини у релігійній площині, які належать їй з народження і захищені законом. Ці документи відображають зростання поваги до особистості людини і пріоритету закону, ілюструючи, як ідея свободи, свободи совісті збагатилася разом із розвитком та розробкою демократичних принципів. Сьогодні свобода совісті – це право на свободу думки, релігії та переконань, право вільно їх виражати, а також право прихильників будь-яких світоглядних уявлень дотримуватися їх без втручання в особисті права та свободи громадян, за умови, що вони не пропагують расизм, насильство або людиноненависницькі ідеї [3; 29].

Держави, уряди та владні органи повинні залишатися нейтральними у світоглядному відношенні, не сприяти жодній конкретній системі і створювати середовище толерантності та взаємодії. Етична, культурна, мовна та релігійна самобутність повинні бути захищеними, а будь-які форми переслідування з релігійних чи ідеологічних мотивів мають бути виключеними. Усі норми, що містяться в міжнародних документах є обов'язковими для правотворчості розвинених країн, іншими словами вони є міжнародними стандартами, які охоплюють широке коло норм міжнародних конвенцій, резолюцій, міжнародних організацій та звичаїв. Ми підтримуємо думку Г. Єрмакової, що в ході розвитку європейської цивілізації в міжнародному правовому полі була створена система норм для гарантування та захисту права на свободу совісті та віросповідання. Ці норми в подальшому були закріплені в універсальних і регіональних міжнародних договорах з основних прав людини [28].

У рамках нашого дослідження варто розглянути міжнародно-правову основу захисту права людини відносно свободи думки, совісті, релігії та віросповідання, а також цікавість та безпосередню включеність у наш розгляд, поряд з цими поняттями викликає і розгляд поняття «релігійна безпека».

До найважливіших документів для вивчення, із зазначеного питання, ми відносимо акти Організації Об'єднаних націй (ООН) та міжнародні документи, які визначають умови реалізації цього права. Загальноприйнятими та універсальними міжнародно-правовими джерелами, якими ми можемо послуговуватись є Загальна декларація прав людини [29]. Особливо важливими елементами тут постають: «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» Генеральної Асамблеї ООН [19], «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань». Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН [18].

Якщо говорити про Генеральну Асамблею ООН як одну з найбільших і найвпливовіших світових організацій, то варто зазначити, що 10 грудня 1948 року нею було прийнято та проголошено, важливий правовий документ: Загальну декларацію прав людини [29]. Участь у розробці цього документу брали представники різних країн світу, з різним державним устроєм, політичними системами та формою правління. ООН впливає на права людини шляхом різноманітних дій та рішень, прийнятих в межах організації. Ці дії охоплюють загальні та спеціальні рішення, рекомендації, проведення міжнародних конференцій, розробку конвенцій, проведення досліджень, надання консультативної та технічної допомоги окремим країнам. Практично всі головні та багато важливих допоміжних органів ООН в різні способи займаються питаннями прав та свобод людини.

Щодо Загальної декларації прав людини [29], то сфера її впливу – це території усіх країн, які офіційно її визнають і ввели її положення в свою правову площину. Декларація має універсальний характер і спрямована на забезпечення захисту та дотримання прав і свобод людей в усьому світі.

В середині згаданої організації створено Комітет з прав людини, робота якого полягає у контролі за дотриманням усіх прав та чинних норм. Щорічно, держави-члени готують звіти щодо ситуації із забезпечення прав людини і про заходи, які застосовує держава для усунення порушень у цій сфері, зокрема, це

стосується і свободи віросповідання і надають їх Генеральному секретареві ООН для опрацювання і розробки рекомендацій задля усунення загроз.

Як вже зазначалося, право людини на свободу невід'ємна частина її буття, у ст. 18 Загальної Декларації прав людини стверджується: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [29]. Лише у ст. 29 міститься роз'яснення щодо можливих обмежень: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [29]. Слова «спільно з іншими» не містять однозначного покликання на релігійні організації або інституції. Поза тим, у статті неявно визнається, що релігійні права далеко не завжди є суто особистою справою.

Не викликає сумніву вирішальна роль Загальної Декларації прав людини в розвитку правової та політичної філософії другої половини ХХ сторіччя. Декларація є найважливішим юридичним документом нашого часу, а більшість її положень становлять сьогодні міжнародне право. Її вплив на внутрішнє законодавство, принаймні у країнах Заходу, дійсно можна вважати сильним.

Цікавим і доволі важливим моментом для нас є те, що свобода совісті почала усвідомлюватись і закріпилася як право кожного на вільне вираження думок, переконань, особистих релігійних бачень. Що ж до свободи сповідання релігії чи переконань, припустимі обмеження мають відповідати критеріям, встановленим ст. 29 Загальної Декларації прав людини, і замість того, щоб «приносити меншість у жертву більшості», повинні забезпечувати якнайбільшу свободу для суспільства загалом. Тут можуть мати місце певні

припустимі обмеження, як-от у випадку людських жертв, жертвних самокатувань, нівечення людей, рабства, проституції, диверсійної діяльності, полігамії та інших звичаїв, що суперечать вимогам ст. 18 Загальної Декларації прав людини [29]. В подібних випадках внутрішнє законодавство має першість над міжнародними прийнятими нормами тільки за умови дотримання вимог мінімального стандарту. Перелік інших свобод, пов'язаних із виявами релігії чи переконань, стосується відправ, урочистих ходів, паломництва, предметів культу та символіки, поховальних обрядів, свят і днів відпочинку, звичаїв щодо їжі, шлюбів і розлучень, поширення релігії чи переконань. До виявів релігії належить і свобода утримуватися від дій, які суперечать приписам релігії або переконанням, як-от: прийняття присяги, військова служба, участь у релігійних церемоніях, сповідь чи обов'язкова медична допомога. Невеличкий розділ Декларації присвячено статусові релігії в державі, зокрема державним церквам чи державним релігіям, випадкам визнання кількох релігій або розмежування держави та релігії. Розглянуто норми щодо провадження релігійних справ, фінансові взаємини держави й релігії, а також обов'язки державної влади. Знову ж таки, в цій галузі місцеве конституційне право може іноді здобувати першість над міжнародними нормами, тому залежно від особливостей конституційної системи або культурної традиції тієї чи іншої країни можна виділити різні типи взаємин між державою і релігійними організаціями [29].

Якщо розглядати європейський правовий контекст, тоді тут варто згадати про Раду Європи, яка виступає головним захисником прав та свобод людини в європейських країнах. Статут Ради передбачає, що членство в ній надається лише за умови дотримання принципів верховенства права та гарантування і забезпечення основних прав і свобод усіх осіб, які перебувають під її юрисдикцією, до держав-членів Ради входить 46 країн. Прийняття за її сприяння Європейської конвенції [22] з прав людини (ЄКПЛ) було значним досягненням і стало важливим кроком у сфері захисту та просування прав людини в Європі. Ця конвенція була прийнята в м. Рим (Італія) 4 листопада

1950 року, вона визначила основні права та свободи, які повинні бути закріпленими та гарантовані в рамках європейського простору [22].

Якщо відійди від історичного екскурсу і звернутися до сьогодення, варто сказати про нинішню ситуацію в Україні і зазначити, що Рада Європи засудила воєнні дії проти України і назвала їх грубим порушенням міжнародного права, що включає право на свободу совісті, віросповідань та релігійну безпеку. Це важливе висловлення підтримки та показник солідарності, що виражає готовність підтримати Україну в умовах кризи і відіграє значну роль у формуванні світової думки та ставлення до ситуації в Україні, стверджують у своїй статті Д. Михайлов та Д. Феденко.

Хоча дії Ради Європи, на наш погляд, могли б бути більш жорсткими, задля забезпечення прав та свобод громадян і уникнення ще більшої небезпеки для світової спільноти в цілому, але висловлення чіткої позиції - це вже початок нелегкого шляху бородьби за справедливість та дотримання прав.

Існує достатня кількість декларацій, пактів, угод та інших документів, але, не всі вони виступають гарантами свободи для громадян демократичних країн світу. Головним принципом свободи, свободи релігії є відокремлення церкви від держави, що й закріплено в Конституції багатьох країн, в тому числі Казахстану та України [48; 49]. Безперечно, закріплення в законодавстві ще не означає віротерпимість в дійсному житті й можливі різноманітні конфлікти, в тому числі, й на релігійному ґрунті. На тлі різного роду загроз Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй було проголошено далекий 1995 рік - роком ООН за терпимість та віротерпимість.

У різних частинах світу розвинулись тенденції й рухи, які протистоять загальному прийняттю основоположних прав у царині релігії та переконань, прав, що стали, чи мають стати міжнародним мінімальним стандартом, будь-яке порушення або зневаження якого є неприпустимим. Утім, проголосивши головні принципи універсальності прав людини, слід водночас визнати законність окремих відхилень, за умови, що ті не порушують міжнародного мінімального стандарту і не вдаються до релятивізму, несумісного з сучасною

концепцією прав людини. Багато часу пройшло відтоді, як на конференції в Сан-Франциско було засновано ООН, та з'явився широкий спектр глобальних і регіональних документів щодо захисту прав людини, в яких далеко не завжди було виявлено однакову рішучість і однакове бачення постановки пріоритетів.

Релігійні права (або права людини у сфері релігій та переконань) знайшли своє місце серед прав, що охороняються, однак й дотепер не укладено жодної обов'язкової для виконання міжнародної угоди у цій сфері. Найближчим відповідником такої угоди є «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань», що відмічено в Резолюції 36/55 Генеральної Асамблеї ООН [18]. Втілюючи її в життя, ООН виконала чималий обсяг роботи, навіть попри те, що документ не має примусової сили. Однак, проголошення Декларації засвідчує неабиякий поступ у цій галузі, оскільки є конструктивною спробою гармонізувати особисті, колективні та групові свободи в питаннях релігії, а також надати відповідь на важкі і досі не вирішені запитання.

За браком спеціальної угоди обов'язковими (коли йдеться про релігійні права людини, свободу совісті та віросповідань) у світовому масштабі є положення «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» (1966 року) [54], а також співвідносні положення регіональних угод із прав людини. Більшість цих документів відображають міжнародне право, а тому є обов'язковими не лише для держав, що їх ратифікували, а й для усіх інших. Додаткові обов'язкові для виконання тексти входять до складу низки угод із конкретних питань, а тому мають більш обмежений характер. Варто зазначити й щодо Міжнародного Пакту про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародного Пакту про громадянські й політичні права [54], які були прийняті Генеральною Асамблеєю 16 грудня 1966 року. Обидва документи відображають загальну спрямованість і настанови, які лягли в основу Загальної Декларації і включають питання і релігійного характеру.

Захист релігійних груп шляхом укладення двосторонніх договорів знаходимо в міжнародному праві ще на ранніх етапах його розвитку, особливо

ж після підписання Вестфальського миру 1648 року, завдяки якому було видозмінено давнє правило про те, що «*cuius regio eius religio*» - латинський вираз, який означає, що релігія правлячої верхівки має бути переважаючою в державі, і вперше була проявлена увага щодо релігійних прав. Відтоді міжнародне законодавство про права людини, фактично, й почало обґрунтовувати певні положення щодо захисту окремих релігійних груп та релігійних меншин. На жаль, й дотепер релігійні уподобання та релігійна нетерпимість були й залишаються одними з головних причин конфліктів у історичному русі людства.

У цілому, релігія залишається суттєвим чинником, формуючим світогляд і цінності людей, незважаючи на конкуренцію з іншими ідеологіями. Вона може впливати на культурні та етичні аспекти життя, допомагати в усвідомленні глибших складових буття та служити важливим рушієм для особистісного і духовного розвитку, «релігія як система світогляду та способу життя зберігає свою роль в якості одного із регуляторів й ідеологічних, й соціальних відносин» [45, с.13]. Всі угоди, що були укладені розпочинаючи з XVII століття, містили у собі й статті щодо захисту релігії. Тим не менше, окремі держави в одnobічному порядку поширювали свій дипломатичний захист на підданих тих країн, де порушували права вірян. Після Віденського конгресу 1815 року під цей захист підпадали й меншини, нерелігійні за своєю природою. В окремих випадках, релігійні права були умовою укладення територіальних угод та визнання держав.

Варто зазначити, що є чимало релігійних груп, чиї обряди, звичаї та правила поведінки суперечать нормам громадянського суспільства, здоров'я та загальної моралі, втіленим у правничій системі кожної держави. Безумовно, поняття «моралі» й «моральності» є об'єктивним результатом культурних та історичних чинників, різних у кожному суспільстві, а тому встановлення відповідного міжнародного стандарту-мінімуму навряд чи буде однаково прийнятним для всіх релігій, цивілізацій та країн.

Необхідно взяти до уваги той факт, що свободи релігії та переконань захищені так само, як свободи думки та сумління. Законодавствами країн захищаються теїстичні, нетеїстичні й атеїстичні погляди, так само як право не визнавати жодної релігії чи переконання.

Свобода думки та совісті, як і свобода обирати або неприймати релігію чи віру за власним вибором, є недоторканною, якщо це не суперечить чи загрожує життю людини. Нікого не можна примусом змусити розкрити свої думки чи свою належність до релігії або сповідання певних переконань. Кожна людина має право на волю свого особистого простору та своїх думок. Обов'язковість визнання та повага до цієї недоторканності є важливою складовою гармонійного суспільства.

Свобода сповідувати віру або переконання «охоплює різноманітні релігійні практики та вираження. Вона включає в себе не лише приватні вирази віри, але й публічні акти поклоніння. Вона охоплює широкий спектр елементів, включаючи ритуальні та церемоніальні акти, а також пов'язані з ними конкретні дії, такі, як будівництво місць поклоніння, використання ритуальних форм та об'єктів, демонстрація релігійних символів, дотримання свят і відпочинкових днів, специфічні вимоги до харчування, особливий одяг, предмети, ритуали, пов'язані з різними етапами життя, і використання специфічної мови. Свобода вибирати релігійних лідерів, священиків та вчителів, засновувати семінарії або релігійні школи, а також готувати й поширювати релігійні тексти та публікації, стосується практики та освіти у сфері релігії та переконань [59, с.48].

Поряд з вказаними категоріями варто також звернутися до поняття «моралі» - тобто, йдеться про головне «навантаження» багатьох соціальних, філософських та релігійних традицій. Коли під свободою сповідувати релігію чи переконання йдеться про збереження моралі та моральності, то їх слід ґрунтувати на засадах, що не обмежуються якоюсь однією традицією. Той факт, що якась релігія визнана державною, або вважається офіційною чи традиційною, або є релігією більшості населення, не повинен призводити до

порушення будь-якого з прав чи до дискримінації послідовників інших релігій або невіруючих, а всілякі привілеї визнавцям панівної релігії слід розглядати як дискримінаційні.

Мораль і свобода — це два ключових поняття, які глибоко пов'язані між собою та визначають спосіб життя та взаємодію людей у суспільстві. Мораль - це система цінностей, принципів та норм, які визначають, що вважається правильним чи неправильним, добрим чи злом у поведінці людини. Мораль визначає, як ми повинні вести себе в певних ситуаціях, враховуючи загальноприйняті стандарти справедливості, чесності, толерантності та інших моральних якостей. Вона може базуватися на релігійних переконаннях, культурних традиціях або особистих переконаннях [45].

Свобода - це стан, коли людина має можливість вибирати та діяти відповідно до власних переконань і цінностей, без зайвого тиску чи обмежень. Мораль і свобода взаємодіють у такий спосіб, що мораль може слугувати основою для обмеження свободи в ім'я загального добробуту суспільства. Наприклад, свобода вираження думок може бути обмежена, якщо це викликає шкоду іншим членам суспільства або порушує моральні норми [16, с. 26-36].

З іншого боку, свобода може впливати на формування моральних переконань, дозволяючи людям вільно вивчати різноманітні точки зору та обирати ті, які найбільше відповідають їхнім особистим цінностям.

Таким чином, взаємодія моралі та свободи визначає норми та цінності суспільства, сприяє формуванню культури, в якій кожна особа може розвивати свою індивідуальність, враховуючи моральні рамки та відповідальність перед іншими.

Розглядаючи свободу віросповідання, варто зазначити, що вона є фундаментальною складовою свободи совісті. Це свобода вибору релігії та свобода вільно проводити релігійні культи. Як внутрішня здатність до релігійного самоствердження і самореалізації, вона постає як природне право кожної людини і громадянина на вибір віри. Питання про свободу совісті та свободу віросповідання залежить від змісту і характеру суспільних відносин,

рівня віросповідання та свободи релігії, розвитку суспільства та труднощів, які виникають на шляху до цього розвитку.

«Феномен свободи людини осмислюється у різних площинах, у тому числі культурологічній, етичній, психологічній, політичній, релігієзнавчій» - стверджує у своїй роботі Людмила Конотоп [47, с.14]. Філософи в усі часи розмірковували над питаннями свободи, намагалися досягнути людську особистість і її природу. У Середні віки Тома Аквінський (1225-1274) — католицький філософ і теолог, який розвинув ідею природного права, стверджував, що людина має природну здатність до прагнення добра і уникнення зла, яка є основою совісті. Совість, він розглядав, не лише голосом Бога у душі людини, але й актом розуму, який оцінює добродетельність або гріховність своїх думок і дій. Водночас він захищав право людини на свободу вибору свого життєвого шляху і не погоджувався з примусовим обертанням чи наверненням до релігії.

Англійський філософ Т. Гоббс обґрунтовував концепцію, що всі люди при народженні є рівними з точки зору фізичних та розумових здібностей. Це, на його думку, призводить до того, що всі вони мають однакове право на свободу. Проте, враховуючи те, що кожна особа рухається в напрямку досягнення своїх власних життєвих благ різними шляхами, виникає конфлікт інтересів. Щоб вирішити цей конфлікт, Т.Гоббс висуває ідею «спільного договору». Згідно з ним, люди утворюють спільноту, в якій кожен згоден підкорювати свою волю «всезагальній волі» або загальному інтересові. Це призводить до створення об'єднання, яке ми називаємо державою або громадянським суспільством. Т.Гоббс вважав, що це спільне утворення, де люди відмовляються від частини своєї індивідуальної свободи на користь утворення устрою, для забезпечення порядку та уникнення хаосу, який може виникнути в результаті конфліктів. Правова свобода виступає як ключовий компонент будівництва громадянського суспільства, що базується на демократичних принципах і інститутах. Невід'ємною умовою цього процесу є забезпечення правової свободи, яка може існувати лише в умовах високого

рівня морального, соціального та інтелектуального розвитку членів громадянського суспільства. Ці особи повинні мати внутрішню свободу та здатність до самостійних дій в рамках не просто абстрактних, але реалізованих у суб'єктивних правах і гарантованих правовою системою меж.

Багато філософів в своїх працях розкривали питання свободи віросповідань з різних поглядів. Джон Локк - британський філософ, у своїй роботі «Два трактати про правління» розглядав питання про природу прав людини, включаючи свободу віросповідань. Він стверджував, що людина народжується вільною і має право на свободу сумління і свободу обертатися до будь-якої релігії за своїм вибором [51; 107]. Дж. Локк був активним захисником принципу віротерпимості, але й також переконливо і всебічно обґрунтовував принципи свободи – невід'ємного права людини. Люди, які не терпимо відносяться до тих, хто відрізняється від інших у питаннях віри, просто сліпі. Мислитель обґрунтував принцип відокремлення церкви від держави, забезпечення рівноправ'я усіх віросповідань громадян, незалежно від їх релігійної приналежності. Свобода та толерантність відображають важливі аспекти сучасного суспільства, яке стежить за балансом між індивідуальними правами та загальними нормами.

У роботах Джона Мілтона, англійського політичного діяча та мислителя [55], автором висловлюється думка про те, що людина не може бути суддею нікому крім себе, особливо це стосується питань віри [55]. Ми можемо встановлювати правила собі, але порушувати свободу інших, втручатися в приватний простір оточуючих – права не маємо. Саме у цей період можна спостерігати як зароджується та фундаментується унікальність людської особистості, у філософських дискурсах набувають вагомості питання свободи взагалі і свободи совісті. Філософ аргументував, що свобода вираження думок і віросповідань є необхідною умовою для розвитку істини, і навіть якщо думки є помилковими або образливими, вони мають право бути вільно висловлюваними. Обмеження свободи віросповідань можуть бути виправдані

лише, якщо вони завдають шкоди іншим членам суспільства або порушують основні права людини.

У межах нашого дослідження слід згадати про роботи французького філософа та письменника Вольтера (1694–1778), який зробив великий внесок у розвиток ідей про свободу. У своїх роботах Вольтер виступав за захист особистої свободи, свободи слова, свободи віросповідання та свободи думки. У багатьох його творах порушується тема свободи, особливо в контексті політичних, релігійних та соціальних обмежень. Автор писав про необхідність дозволити людям вільно висловлювати свої думки та погляди. Вольтер вірив, що через дискусію та обмін ідеями люди можуть досягти істини та розуміння. Погоджуємося з твердженням, що свобода релігії та свобода думки є необхідними для прогресу суспільства. Вольтер висловлювався проти деспотизму, цензури та релігійного фанатизму. Він прагнув просувати ідеї свободи, розуму та раціоналізму. Його праці мали значний вплив на філософію та політику свого часу, а його принципи свободи віросповідання і свободи загалом залишаються актуальними й до сьогодні.

Епоха Просвітництва визначалася великими змінами у світогляді, суспільстві та політиці. Цей період історії Європи, а також всього Заходу, взяв свій початок із зацікавлення в науці, раціоналізмі та прагненні до свободи особистості. Просвітництво поклало основу для подальших дискусій про права людини, свободу совісті та релігійну свободу. Свобода совісті та релігії отримали новий статус у філософському, правовому та політичному дискурсах. Під впливом ідей філософів, таких як Вольтер, Руссо, та Іммануїл Кант, почала формуватися нова концепція свободи, яка визначалася незалежністю людини від тиранії та деспотії. Просвітницькі ідеї підкреслювали важливість розуму, освіти та критичного мислення. Людина мала право на вільне формування своїх переконань і вибір релігії, що зайняло центральне місце у суспільному порядку. Принципи толерантності та поваги до інших поглядів стали ключовими елементами нового світогляду.

Епоха Модерну, що настала після Просвітництва, також продовжила розвивати ідеї свободи, у тому числі й свободи совісті. Суспільство стало більш різноманітним і багат шаровим, що призвело до розширення прав та свобод індивіда. Важливо відзначити, що ці епохи не тільки дали початок теоретичним роздумам про свободу та права, але й сприяли їхньому практичному втіленню у правових системах і конституціях західних країн. Такий процес став підґрунтям для подальших розвідок у сфері прав людини та свободи совісті в умовах постмодерну [6, с.88].

М.Штірнер, Ф.Ніцше, М.Фуко, Ю.Хабермас, М.Фейхтвангер, К.Поппер, А.Маслоу, А.Камю, Ж.-П.Сартр та інші філософи досліджували питання свободи з різних ракурсів і позицій, пропонуючи теоретичні підходи та концепції. Їхні роботи можуть бути використані для теоретичного аналізу і пояснення феномену свободи совісті та віросповідань. Кожен з цих філософів зробив свій унікальний внесок у розуміння свободи та індивідуальних прав людини. Роботи цих філософів можуть бути особливо цікавими для дослідження релігійної свободи, оскільки вони висвітлюють питання моральних цінностей, прав людини та ролі держави у забезпеченні свободи і справедливості. Ці філософи пропонують різні погляди на свободу, права людини, моральні цінності та роль держави у їх дотриманні.

Релігія, розглядаючи відносини «людина – світ», робить особливий акцент на взаємодії «людина-індивід-світ». Вона спрямована на розуміння того, яке місце займає людина як індивід у Всесвіті. Релігійне бачення не обмежується розгляданням людини лише як фізичного тіла чи розумової істоти. Воно прагне розкрити глибшу сутність людини в якості носія всесвітнього змісту в собі. Цей погляд релігії вказує на те, що людина вважається не лише окремою ізольованою істотою, але і частиною величезної карти космосу. Релігія допомагає вирішити питання про призначення та місце індивіда у всесвіті, сприяє встановленню зв'язку між конкретною людиною та універсальною сутністю. Такий підхід релігії підкреслює глибокий духовний аспект людського буття і вказує на те, що кожна людина несе в собі щось

велике, що перевищує її індивідуальні характеристики. У цьому контексті релігійне уявлення може слугувати джерелом внутрішньої гармонії, розуміння життя та світу, а також визначати цінності та мету людського існування, її свободу вибору і свободу релігійного вибору [43, с.45].

Якщо говорити про українських науковців, які активно займаються питаннями свободи та свободи віросповідань, тоді цей список може бути вражаюче обширним, оскільки ці теми є актуальними та вивчаються в різних галузях науки. Активно досліджують категорію свободи совісті та її складові, українські релігієзнавці В.Бондаренко, М.Бабій, І.Кондратьєва, Л.Конотоп, Є.Харьковщенко, О.Предко, Л.Майданевич, Л.Филипович, А.Колодний, Л.Владиченко, Т.Гаврилюк, З.Швед, В.Єленський, П.Яроцький та інші.

Під впливом останніх подій, які сколихнули нашу країну і підняли величезний пласт питань, особливо важливим і принципово актуальним для релігієзнавців стало вивчення і надання практичних рекомендацій в усіх сферах релігійного життя. Актуальність саме практичного релігієзнавства, наукових досліджень – важлива сьогодні як ніколи. В межах роботи, нам варто прослідкувати зміну поглядів, тлумачень щодо свободи совісті та віросповідань у роботах визнаних вітчизняних релігієзнавців, напрацювання яких і становлять основу нашого дослідження.

Серед знаних вітчизняних дослідників, які займаються питаннями свободи, свободи віросповідань та їх правового врегулювання є Віктор Єленський, який сьогодні очолює ДЕСС (Державна служба України з етнополітики та свободи совісті) та важливо згадати його роботу «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» [26, 2013]. У праці автор розглядає загальний контекст відродження релігії в сучасному світі, зосереджуючись на його проявах у політиці, міжнародних відносинах та глобальних трансформаціях. Віктор Єленський аналізує такі яскраві вияви повернення релігії, як ісламський рух, євангелічне і католицьке піднесення, релігійне пробудження в посткомуністичних країнах, Китаї та Індії, ріст релігійного націоналізму та

загроза релігійно вмотивованого тероризму. Зазначається, що навіть при помітному зменшенні впливу релігії на щоденне життя мешканців майже всіх країн Європи протягом останнього століття, ця дійсність паралельно виявляється в парадоксальній формі: роль релігії в політичному та міжнародному контексті сьогодні виявляється суттєвішою, ніж це було сто років тому [27, с.136].

У ХХІ столітті країни набули певного досвіду у протидії загрозам, що стосуються прав і свобод громадян, а також національної безпеки та територіальної цілісності. Деякі з цих загроз випливають від релігійних діячів чи організації, які використовують релігійну риторіку, символи та маніпулюють релігійними почуттями для прикриття своїх злочинних дій. Окрема увага приділяється релігійній ситуації в Україні, де повернення релігії має тісний зв'язок з процесами «націєтворення» та суспільно-політичними змінами. У світлі цих ідей знову говоримо про важливість прав людини і забезпечення їх державою. Говорячи про перспективи розвитку свободи совісті в Україні, можемо погодитися з автором, який вказує на необхідність зміцнення правових гарантій, сприяння міжконфесійному діалогу, розбудові громадянського суспільства та підтримки релігійної різноманітності.

Свобода, свобода совісті, релігії повинна підтримувати та спонукати людей до того, щоб вони, виконуючи свої обов'язки в суспільному та громадському житті, діяли із максимальною моральною та правовою відповідальністю. Релігійна свобода, як право і відповідальність, визнається як один із фундаментальних принципів, який сприяє гармонійному розвитку суспільства та індивіда [98, с.68]. Право на релігійну свободу розглядається як гарантоване для окремої особистості, так і для релігійних громад. Критерієм для неперешкоджання вільного вираження релігійної віри визнається дотримання справедливого громадського порядку, який є невід'ємною частиною загального блага. Питання права релігійних громад на місіонерську діяльність розглядається з особливою увагою, проте водночас застерігається від застосування примусу чи нечесних методів переконання при поширенні

віри, оскільки це може порушити права інших осіб. Зобов'язання забезпечення релігійної свободи покладається на громадян, соціальні групи, церкви, інші релігійні об'єднання, а особливо на цивільну владу. Остання відповідає за законодавче забезпечення релігійних свобод всіх громадян та створення умов для їх виконання. Закон також передбачає припинення зловживань у сфері релігійної свободи згідно з визначеними юридичними нормами [25, с.5].

Професор Євген Харьковщенко у розділі монографії «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» [88], розглядає зв'язок між релігійною безпекою та свободою віросповідань. Науковець описує загрози кризових станів, які можуть призвести до обмежень діяльності релігійних організацій, відповідно і їх членів на прояви релігійної поведінки, тим самим викликати можливі загрози та конфлікти як реакцію на необґрунтовані, обмежувальні дії з боку владних структур. В таких випадках дії органів влади мають бути толератними та обдуманими щодо віруючих та їх релігійних почуттів, спрямованими на всебічне зняття напруги у часи загострення кризових станів.

Серед українських дослідників, Олена Предко вивчає поняття «свобода совісті», «свобода віросповідань» і їх взаємовплив та взаємозв'язок з релігійною безпекою [70, 36-40]. Дотримання прав та свобод громадян є першочерговим обов'язком кожної держави, особливо це виходить на перший план під час загострення кризових явищ, одним з таких, на думку науковиці була коронавірусна пандемія. Погоджуємося з автором, що пандемія коронавірусу «сколихнула» сучасну цивілізацію, змінивши міждержавні та міжлюдські відносини. Пандемія змусила запровадити безпрецедентні заходи та обмежила гарантовані Конституцією свободу віросповідання та свободу пересування. Безсумнівно, ці зміни, що відбулися в просторі релігійної безпеки, стали каталізатором багатьох проблем сучасного релігійного простору (наприклад, в Україні відсутність конструктивної співпраці між релігійними організаціями та державою, загроза релігійній безпеці тощо). Як наслідок, змінилися форми обрядів і релігійних практик та відбулася

перебудова відносин між церквою і державою, певні трансформації в системі «профанація і святість» [81; 97]. О. Предко розглядає проблеми релігійної безпеки, забезпечення свободи віросповідань і в період кризових явищ, одним з яких явищ виступає пандемія коронавірусу. У межах проєкту «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії», будучи у складі виконавців дослідження, нами було опрацьовано матеріали щодо проявів обмежень для свободи людини, які несли загрозу і релігійній безпеці. Було з'ясовано, що епідемія становить загрозу для функціонування релігійних організацій, вимагаючи від них розробки нових моделей співпраці з вірянами та громадянами. Соціальні та політичні катаклізми, зокрема пандемія, спонукають релігійні організації до перегляду своєї взаємодії з віруючими. На нашу думку, дуже важливо спрямувати політику держави таким чином, щоб віруючі невідчували утисків і значних обмежень своїх прав і свобод, а усвідомлювали необхідних даних процесів, зокрема, що пов'язані зі свободою совісті і віросповідання [70].

Релігійне розуміння базових прав людської особистості визначається фундаментальними принципами конкретної релігійної традиції. Однак важливо враховувати, що у сучасному світі релігійні концепції прав людини часто взаємодіють з ліберальними інтерпретаціями цих питань. Ця взаємодія може виражатися у спробах релігійних течій адаптувати своє бачення до загальноновизнаних стандартів прав людини, або, навпаки, у визначенні власних, унікальних підходів. Слід відзначити, що у релігійних концепціях існує певна паралель з міжнародно-правовими документами з прав людини. Захист основних прав та свобод, таких як свобода вираження думки чи свобода віросповідання, може бути взятий за основу і релігійними традиціями. Однак відмінність полягає в тому, що релігійні концепції також акцентують унікальність своїх переконань і вірогідно наголошують на індивідуальних рисах кожної релігійної традиції. Такий підхід дозволяє релігійним громадам і вірянам поєднувати свої віровчення з участю у глобальному діалозі про права людини. Водночас, важливо враховувати, що різні релігії можуть мати

відмінності у сприйнятті деяких аспектів прав людини через призму своїх унікальних цінностей та традицій [42, с.17-20]. Джерело концепції прав і свобод людини базується на вірі в універсальну цінність людини як «Божого створіння». Згідно з цією переконаністю, по мірі здійснення вільного і свідомого вибору особистістю на користь добра, ця цінність трансформується в ознаку людської гідності. Людська гідність, як моральна категорія, виступає не лише аксіологічною, але й телеологічною основою філософсько-правової концепції прав і свобод людини [56, с.125-126].

Науковиця Зоя Швед розглядаючи питання «свободи» наголошує на важливості «інтерпретації свободи в релігійних традиціях світу», бо саме вони потребують особливої уваги, «адже їх цінності та чесноти часто покладаються в основу політичних проєктів, що реалізувалися у 20 столітті і мали вплив на подальший розвиток правових систем» [95, с.111].

Свобода людини, як об'єктивна реальність, розпливається за межі правового регулювання і коріниться в системі інших соціальних норм, що діють у демократичному суспільстві. У більш широкому контексті свобода характеризує загальне положення людини та її соціальний статус. У вузькому правовому розумінні свобода є як можливість використовувати певні конкретні дії в межах, визначених законом. Ці можливості, які надаються нормами чинного права, містять назву суб'єктивних прав людини [87, с.66].

Американський історик Тімоті Снайдер, який спеціалізується на темах сучасної історії Східної Європи, кажучи про свободу, та співвідносячи її з подіями, які відбуваються в Україні стверджує, «що це той стан, коли люди можуть думати, балансувати, поєднувати цінності, незалежно від того, про які саме цінності йдеться. Вони можуть бути різними: цінності однієї людини можуть відрізнятися від цінностей іншої; одна людина може сьогодні сповідувати одне, а наступного року – інше» [135]. І це є нормальним явищем у житті людини, її погляди можуть змінюватися в залежності від обставин з якими вона стикається в процесі свого розвитку. Під впливом різних явищ: політичних, культурних, релігійних змінюється наше відношення до ряду

речей і свобода вільно виражати погляди, в тому числі релігійні є адекватним проявом цивілізованого суспільства. Ще одним досить знаковим твердженням для нас, що розкриває дослідник, є те, що взаємодія свободи і безпеки є нероздільною. Свобода виходить за межі простої відсутності тиску, це можливість жити так, щоб захищати власні цінності, і кожен із нас може зробити свій внесок у зміну світу. Позитивна свобода полягає в уявленні майбутнього та його формуванні. С. Погребняк досліджуючи питання «позитивної свободи» говорить про те, що це «не свобода «від», а свобода «для» – свобода вести певний передбачений особою образ життя» [66, с.1]. З позитивної концепції свободи випливає бажання особи бути господарем свого власного життя та стати суб'єктом, а не об'єктом. Ця концепція ґрунтується на ідеях публічної автономії, самоуправління і самовизначення. Важливим аспектом є прагнення до самостійного визначення особистих меж індивідуальної незалежності. Відмінною рисою є те, що для позитивної свободи індивід виступає як активний суб'єкт, що самостійно визначає свій власний курс і долю [66, с.1].

Опрацювання джерельної бази, різноманітної літератури, законів та нормативних документів показало, що досі немає спеціального дослідження присвяченого безпосередньо свободі віросповідання у релігієзнавчо-правовому вимірі. Але питання свободи, свободи совісті та свободи релігії актуалізується у наш час і виходить на новий рівень досліджень, причиною тому глобалізаційні зміни та процеси, що змінюють звичний спосіб життя суспільства.

1.2. Поняття свободи совісті та віросповідань: релігієзнавчо-правовий вимір.

Сучасні реалії глобалізації впливають на способи, якими люди розуміють і виражають свою релігійну ідентичність. Глобалізація розширює можливості обміну релігійними ідеями, сприяє взаєморозумінню між культурами, але також може породжувати конфлікти через зіткнення різних світоглядів [5, с.179-181]. Переживання людини не можуть бути об'єктивованими; вони є незбагненними і неосяжними. Впливи сучасної глобалізації можна сприймати як намагання, певною мірою, відволікти людину від власного індивідуального життя, перенаправити її свідомість на загальне та всезагальне [94, с.76]. У контексті глобалізації релігія орієнтується на поширення цінностей і актуалізацію різних форм етичної, правової та естетичної діяльності, поєднуючи їх органічно в межах своєї релігійної функції, «релігія формує і вносить людську поведінку» [46, с.19]. Основною метою цієї позиції є спроба зосередитися на виховних, навчальних і просвітницьких формах релігійної діяльності, які виявляються привабливими з різних причин [44, с.54-55]. Отже, розглядання цих питань без урахування глобального контексту стає проблематичним завданням. Таке коло дослідницьких проблем потребує вироблення методології дослідження. Людмила Конотоп зазначає, що «системну методологію сучасного релігієзнавства створюють ті сфери наукового пошуку, які об'єктивно ідентифікують предмет дослідження, вказують на його аспекти та засоби, формулюють принципи і правила систематизації знання та критерії цінності» [45, с.20].

Свобода совісті є однією з найважливіших свобод людини, оскільки вона стосується її внутрішнього світу, її переконань і цінностей. Кожна людина має право вільно обирати свою релігію або відмовлятися від релігійного сповідання взагалі. Вона також може самостійно вирішувати, які релігійні обряди виконувати, або яким світоглядом керуватися. Ці поняття є відносно

самостійними, але варто наголосити на неподільній єдності їх як стосовно теоретичного змісту, так і явищ та процесів індивідуального та суспільного буття. Свобода як така і свобода віросповідань завжди реалізуються в конкретному соціумі та в конкретні часи його існування [58].

Свобода совісті охоплює духовне і світоглядне буття особистості, де вона вільно самовизначається і самореалізується. Це передбачає здатність особистості осмислювати і оцінювати моральні, світоглядні і релігійні парадигми, зробити вибір, відповідно до її совісті, і реалізувати цей вибір у своєму житті. Свобода совісті дозволяє особистості самостійно визначати свої цінності, переконання та орієнтацію, що впливає на її самореалізацію. Ця категорія відображає вибіркочу та узгоджену активність свідомості, совісті та волі індивіда, спрямовану на самовизначення у сфері світогляду та розкриття життєвих смислів. Це означає, що особистість має можливість вільно формувати свої переконання, орієнтири та цінності і реалізовувати їх у своєму житті на основі власного самовизначення. Чітке тлумачення цих понять важливе для забезпечення їхнього правильного застосування і захисту свободи совісті та свободи релігії кожної особи.

Свобода совісті, і совість сама по собі, мають спільну природу, але мають свої особливості та функції. Свобода совісті не є простим поєднанням понять «свобода» і «совість», а є складним феноменом, який виникає з їх діалектичної взаємодії.

Свобода совісті відображає здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, контролювати свої дії, вчинки та вимагати від себе виконання цих обов'язків. Це також передбачає здатність особистості до самовизначення в своїх діях і вчинках на основі власних переконань.

Совість, з свого боку, відіграє роль внутрішнього механізму контролю і оцінки моральних аспектів поведінки особистості. Вона дозволяє особі розпізнавати правильність або неправильність своїх дій і вчинків, а також формулювати власні моральні цінності. Таким чином, свобода совісті виникає з взаємодії свободи і совісті, де свобода надає можливість самовизначення, а

совість служить механізмом контролю і оцінки. Ця діалектика взаємодії дозволяє особистості вільно самореалізовуватись у сфері світогляду та духовності. Для повного розуміння свободи совісті необхідно вивчати її як цілісний феномен, звертаючись до специфічної взаємодії між свободою і совістю. Цей підхід дозволяє краще розкрити філософську сутність свободи совісті, яка полягає в унікальному процесі вільного духовного самовизначення особистості. Справді, свобода совісті має взаємозв'язок з іншими поняттями і категоріями, такими як свобода думки, свобода слова, свобода переконань. Кожне з цих понять розкриває окремий аспект свободи людини і взаємодіє зі свободою совісті.

Також варто враховувати взаємозв'язок свободи совісті з релігією. Поняття свободи релігії, свободи віросповідань і віротерпимості відображають аспекти свободи совісті, пов'язані з релігійними переконаннями та віросповіданням. Ці поняття доповнюють і розширюють розуміння свободи совісті в контексті релігійної сфери.

Отже, для повного розуміння свободи совісті необхідно враховувати цей взаємозв'язок і єдність з іншими поняттями та категоріями, які розкривають різні аспекти свободи людини в її духовному та релігійному житті.

У сучасному світі людину завжди переслідують безліч проблем – це, перш за все те, що стосуються людини, її духовного світу, її віри, взаємодії людини з спільнотою, спільністю, державою. Осмислення будь якої проблеми людського буття, включаючи питання релігійного самовизначення особистості, не може ігнорувати сучасні процеси, що відбуваються на національному та світовому рівнях. Релігієвибір, свобода віросповідання, а також загалом свобода совісті, разом із правовими механізмами та можливостями їхньої практичної реалізації, особливо в Україні, взаємодіють з глобалізаційним явищем як якісно новим поліаспектним явищем [5].

Для кращого моделювання подальшого розгляду проблемних питань, варто розглянути поняття «совість». Це поняття відіграє важливу роль у розумінні свободи. Совість означає здатність людини формулювати для себе

моральні принципи, дотримуватися їх, а також самооцінювати свої дії та контролювати їх моральний аспект. Це внутрішній механізм, який визначає, що є правильним і неправильним з морального погляду.

Свобода совісті представляє собою багатоаспектний феномен, який включає різні сфери світоглядного, культурного і морального самовизначення та самореалізації особистості. В даному контексті віросповідання стає лише одним, хоча і важливим, компонентом архітекtonіки свободи совісті. Ми можемо прослідкувати, що у публікаціях і нормативних актах, поліаспектне поняття «свободи совісті» часто сприймається, або точніше, ототожнюється зі свободою вираження релігійних переконань та реалізацією прав спільнот віруючих і релігійних організацій [4].

Згідно визначення, яке дається у Великій Українській енциклопедії, це поняття включає два основні моменти: «внутрішня здатність суверенного суб'єкта до вільного самовизначення в духовній, світоглядній та політичній сферах свого життя передбачає можливість творчої й відповідальної самореалізації на основі ціннісно-орієнтованого вибору; у правовому дискурсі свобода виявляється в можливості мати, приймати та змінювати релігійні вірування за власним бажанням, вільно висловлювати їх, дотримуватися релігійного культу, брати участь у роботі релігійних організацій чи, якщо особа цього бажає, не сповідувати жодної релігії». У багатьох публікаціях і пропозиціях щодо змін до законодавства, включаючи проекти до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [75], надмірний акцент робиться на свободах і правах саме релігійних спільнот.

Свобода совісті також пов'язана зі свободою думки та свободою світогляду. Вона надає людині можливість вільно розуміти світ і обирати світогляд, який вона вважає найбільш правильним і відповідним своїм цінностям і переконанням. Це означає, що кожна людина може мати власний набір знань, цінностей, поглядів і етичних принципів, які впливають на її ставлення до світу.

Важливо зазначити, що свобода совісті має бути захищена від будь-яких форм дискримінації або переслідування. Кожна людина повинна мати можливість вільно виражати свої релігійні переконання чи світогляд, якщо вони не завдають шкоди іншим і не суперечать загальним принципам прав людини [58].

Закорінення головних засад свободи совісті відбувається внаслідок тривалої боротьби за право на вільне мислення та діяльність, яка проходить протягом багатьох століть. Ця боротьба мала суттєвий вплив на формування прав людини і розвиток демократичних принципів у суспільстві.

Поняття «свобода совісті» дійсно є пов'язаним з релігійними переконаннями людей та їх вибором у сфері світогляду. Визначення свободи совісті також включає ідею «свободи релігії» або «свободи віросповідання», яка передбачає можливість обирати і вільно виявляти свої релігійні погляди. Однак, важливо розуміти, що свобода совісті не обмежується лише релігійною сферою, а також охоплює загальну моральну діяльність людини.

Совість, в контексті свободи совісті, означає здатність особистості формулювати свої моральні обов'язки і стежити за їх виконанням, а також оцінювати свої вчинки з моральних позицій. Свобода совісті передбачає внутрішню відповідальність людини перед собою за її дії, контроль над виконанням обов'язків перед суспільством та іншими людьми, а також можливість самовдосконалення з морального боку. Ця свобода базується на внутрішньому переконанні людини і не обмежується лише зовнішніми нормами і законами [4, с.80].

Однак, важливо зазначити, що свобода совісті має певні обмеження, оскільки існує в контексті інших людей та суспільства. Людина не може повністю уникнути відповідальності за свої дії, оскільки живе і спілкується з іншими людьми, які мають свої права та інтереси. Таким чином, свобода совісті має враховувати інтереси і права інших людей і зберігати баланс між індивідуальною свободою та загальним благополуччям суспільства.

Отже, свобода совісті є важливим аспектом прав людини, що включає свободу вибору релігійних переконань та світогляду, а також здатність формулювати моральні принципи і контролювати свої дії з позицій совісті. Вона пов'язана з розвитком суспільства, толерантним ставленням до різноманітних світоглядних орієнтацій і забезпечує рівновагу між індивідуальною свободою та загальними інтересами суспільства.

Релігійні відносини є важливою складовою суспільних відносин, і держава має відповідальність регулювати ці відносини, забезпечуючи свободу віросповідання та відмови від релігії. Держава повинна гарантувати права та свободи всіх своїх громадян і дотримуватися принципів правової держави на усіх інституційних рівнях.

Важливо розуміти, що держава може регулювати зовнішні вияви свободи совісті, такі як публічні дії особистості в сфері духовності, але не може прибрати або надати саму свободу совісті індивіду. Свобода совісті має внутрішній характер і пов'язана зі свідомістю та переконаннями особистості. Свідомість - це етична категорія, що визначає здатність особи до морального самоконтролю, формування моральних обов'язків, вимоги до їх виконання і самооцінку власних дій. Питання про свободу совісті визначає сферу духовної свободи особи, де жодна влада, організації чи політичні сили не мають права втручатися. Забезпечення принципу свободи совісті передбачає визнання необхідності толерантності в суспільстві, в міжособистих та відносинах з владою. Отже, свобода совісті, включаючи свободу релігії, розкривається через поняття свободи віросповідання, що включає аспекти самовизначення особистості в релігійній сфері, релігійних цінностей та зовнішнього вираження цих переконань.

Свобода релігії охоплює правові, соціально-політичні та економічні можливості та гарантії для самовизначення та самореалізації особистості, а також незалежне функціонування релігійних організацій та їх інститутів.

Поняття «свобода совісті» і «свобода релігії» дійсно взаємопов'язані, але вони не є ідентичними. Свобода совісті охоплює широкий спектр духовних і

світоглядних аспектів людського буття, в рамках яких людина самовизначається та самореалізується. З іншого боку, свобода релігії виникає як свобода вибору та самоствердження індивіда в межах релігійних координат.

Свобода віросповідання є законодавчо гарантованим правом особистості обирати та сповідувати будь-яку релігію без зовнішнього примусу. Це також означає задоволення релігійних потреб, здійснення релігійних обрядів та інших культових дій відповідно до релігійної орієнтації особистості. Свобода віросповідання включає в себе право особи обирати релігійне вчення та вільно виконувати обряди та культові практики, що випливають із цього вчення. Цю свободу в суб'єктивному розумінні можна тлумачити як особисте право кожної людини. Також використовується поняття свободи релігії, яке, крім особистого права на вибір віросповідання, включає в себе також право всіх релігій на існування та вільне проповідування своїх переконань представниками кожної релігійної спільноти [61, с.67].

Свобода віросповідання передбачає рівність перед законом для віруючих усіх конфесій і запобігає дискримінації на релігійній основі. Вона надає право не тільки обирати будь-яку релігію, але й не обирати жодної. Реалізація свободи віросповідання передбачає тісний зв'язок індивідуальних прав та свобод людини з принципами колективного сповідання релігії та виконання культових дій. У такому контексті релігійна діяльність індивіда підпорядкована конкретним інституціональним нормам, які визначають як індивідуальні права та свободи окремих віруючих, так і регулюють взаємовідносини релігійних організацій з існуючими у суспільстві державними та громадськими структурами. Саме це визначає роль свободи функціонування релігійних організацій, яку можна розглядати як свободу церкви [38].

Варто розглянути поняття «свобода церкви», яке відображає соціально-правові гарантії для вільного функціонування церкви, релігійних громад та інших об'єднань віруючих. Це означає, що держава не втручається у внутрішні справи церкви і надає їй ступінь автономії. Вона також включає свободу

створення, управління та функціонування релігійних організацій, а також їх господарської та фінансової діяльності. Свобода церкви, з іншого боку, стосується соціально-правових можливостей функціонування релігійних організацій та громад віруючих. Це включає свободу створення релігійних організацій, управління ними, виконання релігійних обрядів, а також господарську та фінансову діяльність. Свобода церкви розглядається як соціальна свобода, яка забезпечує релігійним організаціям право вільно функціонувати та здійснювати свою місію в суспільстві.

Хоча свобода церкви не є прямою складовою частиною свободи совісті, але вона є важливим аспектом, що доповнює і розширює поняття свободи в релігійному контексті. Обидва поняття важливі для забезпечення повноцінного релігійного життя та захисту прав і свобод особистості у сфері релігії. Дійсно, свобода совісті і свобода релігії є важливими складовими демократичного суспільства. Держава, за допомогою законодавства, встановлює межі прояву цих свобод, забезпечуючи їх захист і враховуючи інтереси різних груп населення.

В Україні законодавче регулювання свободи церкви, так само як і релігійної свободи загалом, узгоджується з вимогами та нормами міжнародного права. Ще одним важливим поняттям, в ході нашого дослідження є «свобода релігії - це незалежне функціонування релігійних течій, рухів та їхніх інституцій, а також забезпечення правових, суспільно-політичних та економічних можливостей та гарантій для вільного релігійного самовизначення й самореалізації особистості.» [50, с.201].

Свобода релігії може проявлятися як у зовнішніх, так і внутрішніх аспектах: внутрішній аспект охоплює свободу вибору певного релігійного світогляду, тоді як зовнішній аспект включає публічне сповідання релігії. Для віруючої людини важливим є «зовнішнє сповідання віри», яке може включати публічні вияви релігійних переконань, релігійні обряди та практики. Зокрема, християнство вважає зовнішнє сповідання важливою ознакою християнської совісті і необхідною умовою перебування у вірі.

Свобода релігії і свобода церкви є важливими аспектами свободи совісті. Ці свободи допомагають людям вільно обирати та виражати свої релігійні переконання і забезпечують незалежність релігійних організацій у їх діяльності. Свобода в релігії означає, що віруючі мають можливість самостійно тлумачити головні положення своєї віросповідності і вільно виконувати релігійні обряди згідно зі своїм внутрішнім переконанням. Це є одним з аспектів свободи совісті і передбачає свободу думки та вираження релігійних установок та цінностей.

Кожна людина має право самостійно визначати способи та форми свого духовного розвитку і зв'язку з Богом. Вона має право на свободу вибору і захист своїх ідей, переконань і світогляду. Це питання совісті, і сфера совісті є приватною сферою особистості. Держава не повинна втручатися в цю особисту справу, не має нав'язувати громадянам певний світогляд або форму віросповідання шляхом законодавчого примусу. Роль держави полягає у забезпеченні гарантій свободи самовизначення та самореалізації особистості в духовній сфері, включаючи релігійну сферу як законодавчо, так і економічно та політично. Різні світогляди, релігійні концепції та світобачення повинні мати право існувати в суспільстві та індивідуальній свідомості.

У релігійно-політичному просторі можна виділити дві основні складові: релігійні інститути та політичні інститути. Релігійні інститути охоплюють різноманітні релігійні громади, центри, управління, монастирі, місії, духовні навчальні заклади та інше. Вони представляють собою різні варіанти підсистем релігійного простору. Політичні інститути включають органи владних повноважень, політичні партії, громадські організації та інші політичні утворення. Вони займаються політичними процесами, формулюванням та реалізацією політичних стратегій і політик.

Взаємодія між релігійними і політичними структурами характеризується обміном інформацією, прямими і зворотними зв'язками, які постійно змінюються і активно впливають один на одного. Релігійні інститути можуть впливати на політичні процеси шляхом формулювання своїх позицій,

лобіювання владних рішень або мобілізації своїх прихильників. Зі свого боку, політичні інститути можуть використовувати релігійні структури для підтримки своїх політичних цілей або залучення виборців.

Ця взаємодія має динамічний характер, оскільки структурні елементи релігійно-політичного простору постійно взаємодіють, змінюються і впливають один на одного. Такі взаємодії можуть мати різні форми і варіювати в залежності від конкретних ситуацій і контекстуальних умов.

Розуміння свободи совісті розширюється разом з культурними і соціальними змінами в суспільстві. Це означає, що поняття свободи релігії трансформується разом із зміною розуміння свободи в цілому.

Таким чином, свобода совісті і свобода релігії є взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями. Свобода совісті становить загальну основу, а свобода релігії є однією з конкретних проявів цієї загальної свободи.

Свобода релігії включає в себе два аспекти, які пов'язані зі свободою совісті. Перший аспект - це свобода морально-етичних поглядів людини. Він стосується самовизначення особистості щодо моральних цінностей, визначення різниці між добром і злом, чеснотою і підлістю, правильним і неправильним вчинком. Це питання особистого суб'єктивного усвідомлення моральних норм і цінностей. Другий аспект стосується зовнішніх проявів свободи релігії, таких як соціальні та правові можливості, функціонування релігійних організацій та об'єднань. Цей аспект може бути розглянутий через поняття «свобода церкви». Також цей аспект може включати свободу індивідуальних віровизнань та вираження релігійного переконання в громадському просторі.

Існує взаємозв'язок між релігійною свободою, свободою і гідністю, а також свободою церкви. У тих випадках, де гарантується релігійна свобода, церква має право на забезпечення необхідних та практичних умов для виконання своєї місії. Цивільне право повинно гарантувати християнам, а також усім іншим людям, які вірять або не вірять, можливість вільного співжиття в суспільстві відповідно до їхнього світогляду та сумління. Таким

чином, тільки при таких умовах може бути досягнуте взаємопогодження між церковною свободою і релігійною свободою, яка повинна бути визнана як право всіх людей і спільнот, санкціоноване та гарантоване правовим полем громадянського суспільства. Такий погляд на релігійну свободу є передумовою для сприйняття і толерантності до релігійного плюралізму [98, с.69].

Варто погодитись з Ю.Цветковою, яка зазначає, що визначення меж свободи віросповідання є складним завданням, оскільки потребує балансу між правами і свободами особи та інтересами інших осіб чи суспільства в цілому. Ця проблематика стає ще складнішою через суб'єктивний характер релігійних переконань та почуттів вірян [90].

Висновки до розділу 1:

Свобода совісті — це основний принцип, що гарантує право кожної людини на вільне формування, вираження та реалізацію своїх моральних та релігійних переконань. Це означає, що кожна особа має право вільно обирати свої цінності, дотримуватися своїх переконань і діяти відповідно до них. Свобода совісті передбачає відсутність будь-якого примусу або тиску на особу у справах її переконання. У свою чергу, свобода віросповідань — це право на вільний вибір, вираження та практику релігійних переконань. Вона включає в себе можливість обирати свою релігію або відмовлятися від неї, відкрито висловлювати свої релігійні бачення та брати участь у релігійних обрядах. Ця свобода також охоплює право не бути об'єктом дискримінації чи переслідувань через віросповідання. Обидві ці свободи є ключовими аспектами прав людини і визнаються багатьма міжнародними та національними законодавствами. Вони є основоположними для будь-якого демократичного суспільства, де різноманіття переконань поважається, а права та гідності кожної людини є недоторканими.

Поряд із зазначеними поняттями варто говорити про релігійну безпеку, яка набуває своєї актуальності у плинні подій, що відбуваються у сучасному світі. Глобалізаційне переосмислення духовних цінностей та релігійного

фактору призводить до суттєво нових підходів одного з фундаментальних аспектів свободи — свободи віросповідання. Збільшена увага до проблем совісті та свободи віросповідання, особливо в умовах росту глобальних процесів, тісно пов'язана з суспільними явищами, що виникають внаслідок трансформації свідомості та прагнень відображати реальність з позицій сучасного уявлення про справедливість та права. Крім того, в умовах загострення кризи світоглядних орієнтирів стає важливою необхідність будівництва нової парадигми світосприйняття, яка розширює світогляд людини від раціонально-обґрунтованих інтересів до релігійно-трансцендентних аспектів існування.

Аналіз наявних джерел та стану наукового вивчення проблеми свободи віросповідання дав можливість виявити різноманітні підходи до розуміння цього питання. Зроблено висновок, що в релігійно-правовому контексті свобода віросповідання вимагає більш глибокого дослідження з боку не лише юристів, а й інших представників гуманітарної та суспільної наукової галузі.

Ціннісні аспекти свободи віросповідання, враховуючи різні світоглядні традиції та історичні періоди, свідчать про бажання осмислення природного права людини на свободу вираження своєї віри, яка відповідає внутрішньому світосприйняттю та життєвому стилю особи. Ціннісний вимір свободи віросповідання тісно пов'язаний із цінністю у правовій сфері, оскільки він визначає здатність залишатися вірним самому собі та проявляється у соціальному контексті. Ця свобода, втілюючи загальні, групові та індивідуальні волі та інтереси учасників суспільних відносин, сприяє розвитку цих відносин, які є важливими для громадян і суспільства в цілому.

На універсальному рівні провідну роль у закріпленні та захисті права на свободу віросповідання відіграє ООН. З моменту ухвалення Загальної Декларації прав людини у 1948 році, релігійну свободу було включено до захисту основними міжнародними угодами про права людини, які були прийняті в рамках Організації.

Європейські механізми захисту права на свободу віросповідання визнаються найбільш ефективними та зразковими порівняно з іншими міжнародно-правовими системами, що гарантують релігійні права. Стандарти релігійних прав, розроблені в універсальному та регіональному міжнародному праві, а також їх тлумачення та застосування міжнародними органами, повинні відповідати нормам захисту цих прав в національному законодавстві держав-членів відповідних міжнародних організацій. Однак вирішення питань свободи віросповідання залишається важливим елементом для самоутвердження національних законів та сприяє консолідації державницьких принципів, хоча не завжди повністю відповідає міжнародним стандартам.

РОЗДІЛ 2. ДИНАМІКА ЗМІН ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗАХОДІВ ІЗ ЗАХИСТУ СВОБОДИ СОВІСТІ ТА ВІРОСПОВІДАНЬ

2.1. Аналіз релігійної ситуації та реалізації прав на свободу совісті та віросповідання в Казахстані.

Кожна країна має свої особливості: культурні, національні, інституційні, релігійні. Культурні особливості включають традиції, цінності, святкування та спосіб життя, які впливають на сприйняття та релігійну сферу. Державні установи, законодавство та політичні структури формують рамки для релігійної свободи та взаємодії між релігійними спільнотами і державою. Варто врахувати той факт, що глобалізація, міграція та зміни соціальних цінностей можуть впливати на поширення релігійних спільнот та змінювати їх статус. Розглядаючи релігійну ситуацію та релігійний ландшафт Республіки Казахстан, треба відзначити, що це країна, яка має багатовікову історію та культурний спадок, що відображається в різноманітті релігійних традицій серед населення.

Казахстан є світською державою, а це означає, що релігія відділена від держави, і остання не може втручатися чи насаджувати свої інтереси у релігійних справах. Виключенням можуть бути лише ті випадки, коли є пряма загроза безпеці країни, посягання на владу чи цілісність [48]. За роки незалежності Республіки Казахстан (РК) прослідковуються значні зміни у релігійному житті суспільства, перетворення зазнали і релігійні інституції. Конституція визначає країну як світську державу та забезпечує свободу релігії та переконань, а також свободу відмовитися від релігійної приналежності. Ці права можуть бути обмежені лише законами і лише в обсязі, необхідному для охорони конституційного ладу, громадського порядку, прав і свобод людини, здоров'я і моральності населення. Відповідно до конституції кожен має право дотримуватися своїх релігійних та інших переконань, брати участь у релігійній діяльності та поширювати свої переконання. Однак на практиці ці права обмежуються зареєстрованими або «традиційними» релігійними групами.

«Традиційний» не визначається законом, але зазвичай стосується ханафітського сунітського ісламу, Російської православної церкви, католицизму, лютеранства, іудаїзму та інших основних або історичних релігій [121].

Законодавство Казахстану гарантує свободу віросповідання та визнає рівні права всіх релігійних громад. Офіційно Казахстан визнає свободу релігії, свободу віросповідання і не має державної релігії, тобто закріпленої на законодавчому рівні. Більшість населення країни відносить себе до ісламу, зокрема сунітського напрямку. Мусульмани складають близько 70-80% населення країни. У РК також проживають представники різних релігій, зокрема православ'я, католицизму, протестантизму, буддизму, іудаїзму та інші. Православ'я має значний вплив у Казахстані, у багатьох містах є православні церкви, а православні святині і храми відіграють важливу роль у релігійному житті країни.

Католицизм також має своїх прихильників в РК, зокрема серед польської та німецької діаспори. Католицькі церкви і католицькі організації активні в діяльності та сприяють релігійній та соціальній інтеграції своїх прихожан. Буддизм також представлений в Казахстані, зокрема серед етнічних казахів, монголів та китайців. У країні є буддійські храми та монастирі, де віряни можуть практикувати свої релігійні обряди та медитацію. У Казахстані можемо спостерігати іудаїзм, зокрема серед етнічних євреїв. У країні є синагоги та єврейські організації, які допомагають зберегти культурну спадщину єврейського народу. Важливо зазначити, що релігійні віровчення в Казахстані часто переплітаються з елементами національної культури та традицій. За даними перепису 2020 року, населення Казахстану становило 18,7 млн осіб, з яких 70,2% сповідували іслам, 26,2% — християнство, а 3,6% — інші релігії [121].

Іслам проник на територію сучасного Казахстану ще в VII-X століттях через арабські завоювання і торговельні контакти. Однак до приходу ісламу казахи сповідували тенгріанство — політеїстичну релігію (язичницькі

вірування) з культом небесного бога Тенгри. Також поширеним був шаманізм — вірування в духів предків і природи, якими могли керувати спеціальні служителі культу — шамани. Ці доісламські елементи збереглися в народному фольклорі і обрядах народу. Сучасний стан ісламу в Казахстані характеризується його модеративним і толерантним характером. Багато казахських мусульман не дотримуються всіх правил і обов'язків своєї релігії, але пишаються своєю ісламською ідентичністю.

У Казахстані діє Духовне управління мусульман Казахстану — офіційна організація, яка координує діяльність мечетей, медресе та імамів. Також у країні в 1998 році було відкрито перший ісламський університет. Серед християн найбільшу кількість прихильників має православ'я — 23,9% населення. Другим за поширеністю християнським віросповіданням є католицизм, який сповідують 1,5% населення. Католики в Казахстані переважно є нащадками поляків, німців, литовців та інших європейців, які були депортовані СРСР під час Сталінських репресій. У 1991 році була відновлена Апостольська адміністрація в Астані, а в 1999 році була створена Апостольська адміністрація в Алмати.

У 2001 році папа Іван Павло II відвідав Казахстан і освятив катедру Непорочного Зачаття Діви Марії в Астані. Цей візит підтвердив високий статус католицької церкви та зміцнив міжконфесійні відносини [107]. Третьою за чисельністю християнською групою є протестанти, яким належать 1,8% населення. Протестантизм почав поширюватися в Казахстані з початку ХХ століття серед німецьких колоністів, а також з 1990-х років через місіонерську діяльність ряду західних організацій.

Серед протестантських конфесій найчисельнішими є п'ятидесятники, лютерани, баптисти та інші. Протестанти мають свої церкви, школи, видавництва та благодійну допомогу. Крім ісламу і християнства, в Казахстані також представлено інші релігії, такі як буддизм, іудаїзм, бахаїзм, зороастризм і т.д. [57].

Лідери країн Центральної Азії взяли, у своїй політиці, за основу успадкований від радянських часів інструмент контролю над релігійною сферою. Якщо говорити про Казахстан - це Комітет у справах релігій. Однак, незалежно від назви, зазвичай у кожному регіоні країни є відділення, відповідальне за більш ретельний контроль на місцевому рівні.

Завдання цих органів – сприяти взаємодії між державними службами та населенням. Вони також виступають бар'єром проти рухів, які вважаються фундаменталістськими і схильними до насильства, відповідають за збір інформації про діяльність релігійних рухів та організацій, і надання допомоги юристам, дослідникам та іншим фахівцям, які працюють над релігійними питаннями.

Р. Подопригора, професор Каспійського університету (Казахстан) виділяє два періоди в історії релігійного становлення РК: ліберальний (1991 р.— 2004 р.) і обмежувальний (2004 р. — 2020 р.) [119]. У 1992 році після прийняття незалежності в РК було прийнято Закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» [31], саме тоді віруючі та релігійні організації отримали широкі права, навіть було скасовано обов'язкову реєстрацію для релігійних об'єднань. Очікувано, що після таких послаблень кількість релігійних громад, рухів та об'єднань збільшилася у декілька разів. До РК змогли приїздити місіонери різних релігійних представництв, відкривалися релігійні школи (у 1991 році була 1 школа, а у 2004 таких шкіл було 17), організації могли ставати власниками споруд, що раніше було неможливим. Такий лібералізм швидко почав викликати незадоволення у частини суспільства почалися розмови щодо необхідності обмежень для місіонерів та релігійних громад.

З 2004 року настає період жорстких рішень з боку державних структур:

- відновлює свою роботу Комітет у справах релігії, який після 1992 року призупинив свою діяльність;
- засновується інститут релігійної експертизи;
- повертається обов'язкова реєстрація релігійних громад, організацій та місіонерських програм.

У ці роки прослідковувалась тенденція щодо негативного ставлення до неорелігійних рухів, яка мала політичне забарвлення. Низка високопосадовців висували пропозиції визнати іслам і православ'я традиційними релігіями країни, усі решту – сектами. Були пропозиції владних посадовців взяти на державне утримання мусульманських і православних служителів і будувати мечеті та храми за державний кошт. Як висновок, такі дії лише ускладнювали відносини між так званими «традиційними» та «нетрадиційними» конфесіями. На державному рівні звучали пропозиції посилити релігійне законодавство з метою створення сприятливих умов лише для ісламу та православ'я [104]. Прийняття цих пропозицій було б несумісним з проголошеним у Конституції світським характером держави і викликало б бурхливу реакцію міжнародної спільноти [105].

У вересні 2006 року заступник генерального директора Антитерористичного центру при РНБО заявив в інтерв'ю пресі про підготовку законопроекту спрямованого проти так званих «диверсійних сект і організацій».

Серед організацій, діяльність яких мала бути заборонена, він відзначив «Церкву благодаті», «Свідків Іегови», баптистів, «Центр свідомості Крішні», «Хізб ут - Тахрір» та інші.

У 2011 році було створено новий орган – Агенство у справах релігії, за його участі розроблено та прийнято новий «Закон про релігійну діяльність та релігійні об'єднання», який достатньо сильно повпливав на існування релігійних організацій.

Указом Президента Республіки Казахстан від 11 жовтня 2011 року Закон Республіки Казахстан № 483-IV «Про релігійну діяльність та релігійні організації» вступив в дію [31]. Багато релігійних організацій не змогли пройти перереєстрацію, яка стала обов'язковою умовою для діяльності на території РК. Якщо раніше можна було зареєструвати громаду, яка складалася з 10 членів, то після прийняття Закону, ця цифра зросла до 50. Релігійні організації, які не пройшли перереєстрацію продовжили свою діяльність на території РК,

але уже на неофіційному рівні, або увійшли до схожих за сповіданням груп. Новий Закон було створено для забезпечення належної правової бази для боротьби з релігійним екстремізмом, а також, щоб недопустити проникнення релігійних організацій в державні структури РК.

З одного боку, новий закон «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» дав державі нові інструменти для протидії загрозам у релігійній сфері, але це ускладнило і діяльність традиційних релігій Казахстану.

По-перше, необхідно зупинитися на статті 7(3) [31]. Згідно зі статтею 7(3), забороняється проводити богослужіння, ритуали, зібрання або прозелітистську діяльність на території та в будівлях державних установ, організацій, збройних сил, військових організацій, судових установ та правоохоронних органів. Це положення неодноразово піддавалося критиці. Воно порушує питання про можливість молитовних кімнат, молитовень і храмів у державних установах. Крім того, такі установи також традиційно розташовуються в рамках діяльності православних церков та ісламських товариств. В інших релігіях, таких як Свідки Єгови, подібних традицій не існує і зазначений пункт закону не впливає на діяльність адептів. Тому положення частини 3 статті 7 Закону про релігійну діяльність та релігійні організації фактично накладають обмеження на діяльність традиційних релігій у Казахстані.

Щодо людей, які перебувають у місцях позбавлення свободи та отримують медичну допомогу в установах охорони здоров'я, або перебувають на соціальному обслуговуванні в будинках-інтернатах для літніх людей та інвалідів, частина 4 статті 7 встановлює, що на їхнє прохання або прохання їхніх родичів, у разі потреби, можуть запросити священників релігійних об'єднань. Проте при цьому необхідно забезпечувати, щоб здійснення релігійних обрядів, церемоній та зборів не перешкоджало діяльності зазначених організацій, не порушувало права та законні інтереси інших осіб. Таким чином, для здійснення необхідних релігійних обрядів та таїнств для осіб, які перебувають на лікуванні в державних установах охорони здоров'я,

потрібно заздалегідь отримати згоду адміністрації цих закладів. Однак, в цьому контексті можливі зловживання з боку посадових осіб. Аналогічна ситуація може виникнути також у місцях позбавлення волі [31].

Згідно з частиною 4 статті 7, священник може бути запрошений до вищезазначених установ за потреби. Водночас, ув'язненому або хворому, які є православними віруючими, може бути необхідна участь у Літургії. Релігійні потреби православного християнина не обмежуються лише причастям, оскільки цього недостатньо для осіб, які знаходяться в критичному стані з загрозою для життя. Бути присутнім під час Літургії має велике значення для психологічного комфорту віруючої людини. Виникає питання, де це може здійснюватися? В оптимальному варіанті в такій ситуації може бути наявність молитовної кімнати або каплиці, в якій богослужіння та таїнства проводилися б при необхідності, а не регулярно, що відповідає вимогам Закону «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» [31]. Варто особливо підкреслити, що в Казахстані Закон «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» не вимагає закриття молитовних кімнат у державних установах. На жаль, іноді на місцях, положення, закріплені в статті 7 Закону [31], неправильно розумілися. Наприклад, відразу після прийняття нового Закону деякі установи соціального забезпечення почали закривати молитовні кімнати. Працівники з охорони здоров'я у таких випадках по-своєму тлумачили положення статті 7 нового Закону.

Для того, щоб уникнути подальших зловживань, необхідно було невідкладно розробити постатейні коментарі щодо застосування Закону «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» [31]. Внутрішньоміністерська робота щодо пояснення норм Закону поступово здійснюється.

На нашу думку, в оптимальному варіанті до Закону «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» слід внести положення, що зобов'язує посадових осіб державних установ, зазначених у частині 4 статті 7, створювати необхідні умови для проведення відповідних обрядів та церемоній. Законодавець практично не приділив уваги питанню дотримання прав на

свободу віросповідання військовослужбовцями у Законі «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» [31].

Закон Республіки Казахстан «Про свободу віросповідання та релігійні об'єднання» містив положення, згідно з яким громадяни мали право здійснювати релігійні обряди та церемонії та брати участь у них на території військових частин. При цьому командуванню військових частин ставився обов'язок забезпечення реалізації прав громадян на свободу віросповідання та сприяння у запрошенні священнослужителів, у визначенні часу, місця та інших умов проведення богослужіння, обряду та церемонії. У новому Законі таких положень немає. Одним з найбільш обговорюваних положень став пункт 1 статті 24 Закону «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання» [31], згідно з яким релігійні об'єднання були зобов'язані протягом одного року з дня набрання чинності цим Законом внести зміни до своїх установчих документів відповідно до нових вимог.

Статус релігійних об'єднань в Казахстані закріплено положеннями статті 12 Закону «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання», згідно з якими в країні можуть створюватися та діяти місцеві, регіональні та республіканські релігійні об'єднання.

Таким чином, кожна парафія в юридичному сенсі є самостійною. Це може призвести до певних труднощів в управлінні великим централізованим релігійним об'єднанням та послабити його організаційну структуру. Крім того, при створенні представництва або філії релігійного об'єднання Закон не встановлює обмежень щодо чисельності осіб, що входять до відповідного представництва або філії. Тому в будь-якому населеному пункті може бути створено представництво великого релігійного об'єднання, до якого можуть належати лише кілька людей, що є зручним для традиційних релігій.

Комітет у справах релігії, який існував до 2011 року, співпрацював з іншими державними міністерствами і відомствами, в тому числі з представниками виконавчої влади, такими як Міністерство внутрішніх справ і Міністерство національної безпеки. У Казахстані, наприклад,

пропрезидентська партія «Нур Отан» об'єднувала зусилля безпосередньо з Комітетом у справах релігії в кампанії, спрямованій на зменшення привабливості релігійного екстремізму серед молоді та попередження загрозливих ситуацій на релігійному ґрунті [117].

Хоча методи роботи відрізняються від країни до країни, у кожній з яких відомства у справах релігій є важливими інструментами уряду і мають значний вплив не лише на прийняття законів, але й на їх виконання. Ці органи можуть розробляти і подавати законопроекти про свободу віросповідання, проводити перевірки можливих порушень законодавства у цій сфері, а також повідомляти відповідні державні органи про релігійну діяльність, яка вважається незаконною [122, s.129].

Уряди, безсумнівно, мають право запобігати потенційним актам насильства і терористичній діяльності. Однак у Центральній Азії громадськість часто сприймає ці релігійні інституції як такі, що контролюють, репресують і обмежують релігійні свободи, а не як організації, що мають на меті виховувати і навчати. Вони займаються посиленням контролю і цензури над релігійною літературою, іноді навіть доходить до цензури книг у державній бібліотеці. Таке ставлення пояснюється тим, що віруючі вважають персонал цих установ некваліфікованим і корумпованим.

В країнах Центральної Азії виник своєрідний поділ між традиційними та сектантськими рухами. Бувають випадки, коли представники різних рухів, звинувачують Комітети у тому, що вони навмисне створюють плутанину термінів, об'єднуючи всі невизнані та незареєстровані рухи разом. Таким чином, віруючі, які відвідують незареєстровані мечеті, баптистські групи і Свідки Єгови, звинувачені в «екстремістській пропаганді», потрапляють в одну категорію з дуже рідкісними і невеликими рухами, які насправді проповідують політичні ісламістські ідеї, використовуючи радикальні і насильницькі методи [57].

Політизація цих організацій призвела до того, що значна кількість віруючих відвернулася від них. Більше того, постійно втручаючись у релігійні

справи, ці організації підривають фундаментальний конституційний принцип відокремлення релігії від держави. Виховані в комуністичній політичній традиції, лідери Центральної Азії не можуть повністю відмовитися від радянського підходу. Багато зовнішніх спостерігачів вважають, що релігійні інституції занадто втручаються у справи віруючих.

Якщо поряд з Казахстаном розглянути Киргизьку Республіку, там досить схожа ситуація, існує Управління етноконфесійної політики та громадської інформації. Президенту також підвітна Комісія у справах релігій Киргизької Республіки. Крім того, була створена експертна рада з етноконфесійних питань. Її членами є експерти та представники духовного керівництва мусульманського населення Киргизстану. Державне агентство з питань будівництва та житлово-комунального господарства, очолюване КР, інспектує будівлі, що використовуються релігійними організаціями [109]. Законодавчі положення про свободу віросповідання та питання, пов'язані з регулюванням діяльності релігійних організацій, належать до компетенції Жогорку Кенеша (аналог нашої Верховної Ради) Киргизької Республіки. Після референдуму 2010 року щодо прийняття Конституції Киргизької Республіки до закону неодноразово вносилися поправки, але громадські слухання, на які повинні бути запрошені представники різних груп інтересів, не завжди проводяться. Тому було б корисно забезпечити залучення релігійних організацій, що діють в державі, до процесу обговорення доцільності внесення змін до закону.

Якщо розглянути релігійну ситуацію в Республіці Таджикистан, теж можна виявити ряд негативних моментів щодо свободи релігії та переконань. За останні 25 років в Таджикистані відношення до релігії і права на свободу совісті змінювалось від ліберального відношення до цього питання до достатньо жорсткого адміністративного контролю. На сьогодні в Таджикистані 99,4% населення сповідують іслам, який представлений, в основному, сунізмом ханафітського напрямку (96,6%) і шиїзмом ісмаїлітського напрямку (2,8%). Лише 0,6% населення відносять себе до християнства і інших релігій або являються атеїстами [61].

Для розуміння ситуації в релігійній сфері, варто зробити невеличкий огляд національного законодавства. Права людини і громадянина з питань свободи релігії і релігійних переконань регулюється і охороняється Конституцією Республіки Таджикистан, національним законодавством і визнаними Таджикистаном міжнародно – правовими актами. В 2009 році було прийнято новий Закон «Про свободу совісті і релігійні об'єднання Республіки Таджикистан», який регулює відносини в області прав людини на свободу совісті і віросповідання, взаємовідносини держави і релігійних об'єднань, а також правовий статус релігійних об'єднань, рівним чином захищаючи сферу свободи релігійної і світської свідомості. Згідно з законом засновниками релігійних об'єднань можуть бути не менше 10 громадян Республіки Таджикистан, які мають спільне віросповідання і досягли 18-річного віку.

Релігійні об'єднання функціонують у формі релігійної общини і релігійної організації. В Таджикистані, де іслам завжди, навіть в самі важкі часи минулого століття, був присутнім, як мінімум, на рівні повсякденного життя людей. В республіці дійсно спостерігається збільшення релігійності населення, набожності, виросла кількість мечетей. В червні 2016 року Комітет у справах релігії відмітив, що за останні 6 років не припинено діяльності жодої офіційної мечеті.

Влада Таджикистану зберігає обмеження свободи релігії і переконань, включаючи релігійне навчання. Як слідує із заяв профільної міжнародної моніторингової організації «Форум 18», влада не припиняла спроб обмежити незареєстроване викладання ісламу по всій країні, притягують за це до адміністративної відповідальності, контролюють зміст проповідей і масово закривали незареєстровані мечеті. Також були обмеження в питаннях створення мечетей в сільській місцевості, коли зазначалось, що мечеть може бути створеною лише в тому випадку, якщо кількість віруючих не менше 100 людей. За Законом 2011 року більшості дітей до 18 років заборонено відвідувати п'ятничні молитви, жінкам теж забороняється відвідувати мечеті [104].

Комісія США зі свободи віросповідань піддала критиці владу Таджикистану за створення релігійних перепон не лише для мусульман однак і для послідовників протестантизму і течії Свідків Ієгови і включила Таджикистан в категорію «особливо небезпечних». В ньому також зазначається, що політика влади країни збільшила розрив між офіційним і неофіційним мусульманським духовенством і привела до недовіри до мусульманських інститутів з боку населення. Державний департамент зазначає, що «Таджикистан являється єдиною країною в світі де участь громадян молодше 18 років в публічній релігійній діяльності заборонена законом». Багато авторів зазначає, що влада Таджикистану користується занепокоєнням населення з приводу ісламського екстремізму для виправдання санкцій проти осіб, які беруть участь в певній релігійній діяльності. Втручання держави у внутрішні справи релігійних організацій можуть поставити Таджикистан в стан порушника міжнародних зобов'язань в області прав людини.

У випадку Казахстану, як уже згадувалося, державний орган у справах релігій був відновлений у 2005 році. Після багатьох змін цим органом зараз є Комітет у справах релігій Міністерства у справах релігій і громадянського суспільства Республіки Казахстан. Спочатку він був створений як регіональний підрозділ для всього Казахстану, але згодом став підпорядковуватися обласним адміністративним органам [102, s.79]. Такі органи в урядовій системі Казахстану виконують переважно адміністративні функції.

Комітет у справах релігій здійснює релігієзнавчу експертизу, координує діяльність іноземних релігійних організацій і призначення священослужителів у Казахстані, порушує справи про адміністративні правопорушення. Регіональні органи реєструють місіонерів і досліджують релігійну ситуацію. Загальна думка державного і громадського секторів полягає в тому, що такі органи необхідні.

Досліджуючи релігійну ситуацію ми можемо побачити, що фундаментальні політичні права і громадянські свободи, такі як свобода вираження поглядів і слова, свобода об'єднань і мирних зібрань, а також свобода релігії або переконань, належать до прав, які часто порушуються в багатьох країнах світу. У країнах Центральної Азії, включаючи Казахстан, правові обмеження створюють певні проблеми для віруючих щодо поширення власних поглядів.

Сучасну релігійну ситуацію в Казахстані можна охарактеризувати як досить неоднозначну, оскільки зростання релігійної свідомості населення, активна діяльність іноземних релігійних місіонерів і ліберальний характер національного законодавства у сфері регулювання релігійного життя в суспільстві мають як позитивні, так і негативні наслідки. Тому дослідження всіх варіантів, які можуть розвинути негативний сценарій подальшого розвитку релігійної ситуації в Казахстані, слід розглядати в тісному причинно-наслідковому зв'язку з поточним станом і тенденціями розвитку релігійної ситуації, таким чином, можна прояснити природу розвитку релігійних конфліктів у казахстанському суспільстві.

Серед провідних вчених, які займаються релігійною проблематикою в Казахстані, можна відзначити роботи Р. Подопрігори, дослідження якого чітко показують нові тенденції в духовному житті Республіки Казахстан останніх років відображення зміни соціальної ролі релігії. Це стрімке зростання кількості віруючих і релігійних організацій, поява нових конфесій, ускладнення міжконфесійних відносин, розширення сфери дії і соціальних функцій традиційних релігійних інститутів, поглиблення чутливості широких верств населення до релігійних впливів. Серед причин активізації релігійного чинника дослідники називають реакцію на жорстку антирелігійну політику радянських часів, високий рівень безробіття, зниження життєвого рівня більшості населення і соціальну напруженість, стрімку диференціацію суспільства за рівнем доходів, відсутність єдиної державної ідеології. На думку дослідників, релігія відіграє важливу роль у житті народу. За кілька років

зросла кількість громадян, які активно сповідують релігію, і дещо збільшилася кількість невіруючих, хоча вони традиційно дотримуються обрядів [119]. Згідно з дослідженнями, релігійна ідентичність казахстанської молоді, сформована під час бурхливого релігійного відродження в 1990-х роках, не є структурованою. У сучасному казахстанському суспільстві люди часто ідентифікують себе відповідно до традиційних вірувань певної етнічної групи. Однак на індивідуальному рівні мало що змінилося, і багато самоідентифікованих віруючих не мають конкретного особистого сенсу для своїх переконань. Цілісність релігійної діяльності та світогляду властива невеликій частині віруючих, і представники «традиційних» конфесій значно відстають, у цьому відношенні, від нових і «нетрадиційних» релігійних рухів Казахстану.

Згідно з дослідженнями найбільш поширеною позицією серед молоді Казахстану є «пасивна релігійність». Це стосується майже третини казахстанської молоді, тоді як «активна релігійність» характерна сьогодні приблизно для однієї десятої частини молоді. Це, безумовно, дуже значна частина населення Казахстану і владі не залишається нічого іншого, як враховувати їхні інтереси і потреби при реалізації молодіжної політики. Третє місце займають ті, хто визначає себе як невіруючі, але поважає релігійні почуття віруючих [119]. Крім вищезгаданих дослідників, вивченням релігії та релігійної ситуації в Казахстані займалися наступні вчені: М. Габсаттарова, К. Жумакасова, Р. Абсаттаров, М. Орінбеков та інші. Практично всі дослідження релігії в Казахстані ґрунтуються на використанні кількісних методів, насамперед анкетування. Основними питаннями, що вивчаються вітчизняними дослідниками в рамках теми релігії, є: питання релігійної ідентичності, роль релігії в зміцненні і стабілізації суспільства, фактори розвитку кожної конфесії в Казахстані і взаємини між релігією і державою. В Казахстані за достатньо короткий проміжок часу було подолано багато помилок, в тому числі і у релігійній сфері, які були допущені у попередні роки становлення.

Конституція Республіки Казахстан чітко закріплює світський характер держави, визначає і гарантує права громадян на свободу слова, думки і вираження поглядів, не містить положень про заступництво або особливе ставлення до будь-якої релігії і декларує рівне і толерантне ставлення до всіх віросповідань. Таким чином, основні принципи державної політики у сфері міжрелігійних відносин в Республіці Казахстан в цілому, на сьогодні, є досить ліберальними. Чітко визначені положення про свободу віросповідання, рівність, релігійну толерантність і плюралізм. Законодавство Республіки Казахстан у сфері свободи совісті та віросповідання розвивалося переважно не шляхом визнання, гарантування та захисту індивідуального права на свободу совісті та віросповідання, а шляхом правового регулювання цього права як колективного права, права на створення релігійних організацій та здійснення релігійної діяльності.

Але виходячи з термінів і визначень, що містяться в Законі Республіки Казахстан «Про релігійну діяльність та релігійні об'єднання», національне законодавство є обмежувальним і частково дискримінаційним. Наприклад, поняття «релігійна діяльність» визначається в законі широко і охоплює всі види діяльності віруючих. Визначення терміну «релігійна організація» означає добровільне об'єднання громадян або іноземців «у порядку, встановленому законом», яке в іншому випадку є незаконним. Однак це суперечить міжнародним стандартам з точки зору права на свободу [31].

У контексті Казахстану відправною точкою слід вважати жовтень 2011 року, коли був прийнятий новий Закон про релігію (другий у пострадянській історії). Ухвалення цього закону відбулося швидко і таємно, без тривалих дебатів і узгоджень. Насправді, у 2000-х роках було зроблено кілька законодавчих спроб врегулювати релігійну діяльність, але вони зазнали невдачі, частково через негативну реакцію з боку національних і міжнародних правозахисних організацій, міжнародних організацій і навіть окремих держав. Врахувавши цей досвід, уряд негайно розробив проект нового закону,

прийняття якого було забезпечено того ж року спеціально створеним Агенством у справах релігій, про яке ми згадували.

У 2001 році, до прийняття Закону, в Казахстані налічувалася 4551 релігійна організація (з 2005 року в Казахстані введена система обов'язкової реєстрації релігійних організацій), але після річного процесу перереєстрації залишилося 3088 релігійних організацій. Релігійними організаціями в Республіці Казахстан є релігійні об'єднання, які поділяються на місцеві, обласні та республіканські. Для реєстрації місцевого об'єднання необхідна наявність щонайменше 50 віруючих, обласного - щонайменше 500 віруючих і республіканського - щонайменше 5000 віруючих. Ці положення є обмежувальними і дискримінують релігійні об'єднання. Відповідно до Адміністративного та Кримінального кодексів Республіки Казахстан, здійснення релігійної діяльності без реєстрації заборонено і тягне за собою юридичну відповідальність. Водночас, Закон Республіки Казахстан «Про державну реєстрацію юридичних осіб» передбачає низку підстав для відмови у державній реєстрації та перереєстрації юридичних осіб та їхніх філій. Однак, крім підстав для відмови в державній реєстрації, що застосовуються до всіх юридичних осіб, Закон передбачає додаткові підстави для відмови в державній реєстрації релігійних організацій [137, s.65-68].

Після прийняття у 2011 році нового Закону про релігійну діяльність, який передбачав обов'язкову перереєстрацію, сотні релігійних організацій були ліквідовані у 2012-2013 роках; у вересні 2013 року імам незалежної мечеті Фатіха був звинувачений в адміністративних правопорушеннях і оштрафований. Громада «Фатіха» була зареєстрована у вересні 2005 року за домашньою адресою імама, але не змогла перереєструватися у 2012 році, оскільки він відмовився приєднатися до духовного керівного органу мусульман Казахстану [86].

Діяльність незареєстрованих релігійних організацій заборонена штрафними санкціями і не відповідає міжнародним стандартам, що гарантують свободу совісті та віросповідання. До набуття чинності Закону в

2011 році в Казахстані існувала невелика кількість неінкорпорованих релігійних організацій. Існувала система, яка була своєрідним компромісом між бажанням держави мати справу з усіма релігійними організаціями та інтересами деяких організацій, які не хотіли реєструватися. Однак, згідно з чинним законодавством, від цього компромісу відмовилися. Релігійні організації, як і всі інші організації, реєструються органами юстиції. Реєстрація є дуже складним процесом, в якому беруть участь органи у справах релігій та правоохоронні органи.

Обов'язкова реєстрація позбавляє права на свободу совісті та віросповідання релігійні організації, які не можуть отримати державну реєстрацію, наприклад, через свою малу чисельність. Деякі положення закону не відповідають принципу правової визначеності. Наприклад, зовсім не зрозуміло, що мається на увазі під «використанням релігії або релігійних переконань для вчинення дій» або «зменшенням здатності держави здійснювати державне управління». У той же час, створення Ради у справах релігійних організацій при керівництві Республіки Казахстан повністю відповідає міжнародній та зарубіжній практиці.

Метою діяльності Ради є підготовка пропозицій і рекомендацій щодо формування та реалізації основних напрямів державної політики у сфері релігійної діяльності та взаємодії з релігійними організаціями, а також зміцнення духовної згуртованості в суспільстві. Водночас, незважаючи на досить перспективні цілі та завдання ради, до її складу увійшли лише два представники від самих релігійних громад, які представляють найбільші релігійні конфесії регіону. Це приклад реальної нерівності релігійних груп у державі [125].

Закон визначає інститут «Релігієзнавчої експертизи» як незалежну інституцію. Цей інститут був підданий сумніву з правової точки зору міжнародними експертами. Адміністрація Республіки Казахстан підготувала положення про здійснення релігієзнавчої експертизи, а Агентство у справах релігій видало інструкцію з відбору експертів у сфері релігієзнавчої

експертизи. Згідно з цією інструкцією, експертами можуть бути особи, які мають ступінь магістра або аспіранта у сфері релігієзнавства і стаж роботи в релігійній організації не менше одного року. Методичні рекомендації дискредитуються як такі, що передбачають метод суб'єктивних оцінок, які можуть бути покладені в основу правових висновків про реєстрацію або відмову в реєстрації релігійної організації. Іншими словами, експерти отримують право приймати юридично значущі рішення, а багато організацій не реєструються.

В Казахстані існує кілька дослідницьких інститутів та університетських відділів, які займаються дослідженнями питань релігії. До них входить: Інститут філософії, політичних та релігійних досліджень (Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies) – це відомий дослідницький інститут у Нур-Султані (Астані), який займається вивченням релігійних питань, філософії та політичних наук. Казахстанський національний університет імені аль-Фарабі – університет, який пропонує програми досліджень з релігієзнавства та філософії. Казахстанська академія соціальних наук – це установа, яка проводить дослідження у галузі соціології, політичних наук та релігії. Казахстанський центр досліджень релігії та мовознавства – дослідницький центр, спеціалізований на вивченні релігійних традицій та мов Казахстану. Казахстанський центр соціологічних досліджень – центр, який проводить соціологічні дослідження, включаючи аналіз релігійних установ та практик в Казахстані. Ці інститути та університетські відділи залучають дослідників, соціологів, філософів та інших експертів, які активно досліджують релігійну ситуацію в Казахстані та інші питання, пов'язані з релігією та суспільством.

Закон Республіки Казахстан «Про релігійну діяльність та релігійні організації» прирівнює пропаганду релігії до місіонерської діяльності. Держава створила штучні бар'єри для місіонерської діяльності.

У 2013-2014 роках влада переслідувала проповідників за незаконну місіонерську діяльність і заявила, що для поширення віровчення зареєстрованої релігійної організації потрібен дозвіл самого проповідника.

Використання місіонерами релігійних матеріалів і предметів релігійного культу дозволяється лише після позитивного висновку релігієзнавчої експертизи. Розповсюдження релігійної літератури дозволено лише у спеціальних місцях і після відповідної експертизи. Це не що інше, як цензура, яка заборонена чинною Конституцією Казахстану.

З інформаційних джерел стає відомо про випадок, коли Прокуратура і Управління у справах релігій проводили рейди по приміщеннях, де продавалися несанкціоновані релігійні видання. В результаті було порушено три адміністративні справи і конфісковано 1000 примірників релігійної літератури. У випадку з ісламською літературою, майже вся неханафітська література була заборонена [125].

Водночас, відкриті кордони Казахстану і період ліберального релігійного законодавства сприяли зміцненню і розширенню сфери діяльності різних релігійних груп і сект, що призвело до припливу в РК іноземних релігійних місіонерів з численних релігійних і псевдорелігійних організацій. Хоча деякі з них діють нелегально, багато хто поширює свої переконання легально і сприяє швидкому наверненню населення до нетрадиційних вірувань, які дуже далекі від традиційної культури і духовності Казахстану.

Для досягнення своїх цілей іноземні місіонери матеріально заохочують новонавернених, допомагають їм знайти роботу, а також допомагають працевлаштуватися їхнім родичам і знайомим.

Механізми розширення соціальної бази дуже ефективно налагоджені іноземними місіонерами. При цьому акцент робиться на розвитку місцевих людських ресурсів. Наприклад, більшість з наступних релігійних громад, таких як Благодать, Агапе, Нове життя, Бахаї, Свідки Єгови та багато інших очолюють етнічні казахи, а не іноземні пастори або лідери, що приїхали до Казахстану з-за кордону.

У Казахстані на сьогодні функціонують наступні державні органи, які відповідають за питання релігії:

1. Комітет з релігійних справ: цей комітет відповідає за регулювання релігійної діяльності, контроль за діяльністю релігійних організацій, реєстрацію релігійних об'єднань, а також за взаємодію з релігійними організаціями.

2. Департамент релігій і національностей при Міністерстві культури та спорту Казахстану: цей департамент сприяє розвитку та підтримці різних релігійних спільнот, просуває політику толерантності та розуміння між усіма релігійними групами.

3. Комісія з питань релігійних організацій при Президентові Республіки Казахстан: ця комісія відповідає за забезпечення сприятливих умов діяльності релігійних організацій, захист прав та свобод громадян у сфері релігії, а також за розробку політики в цій сфері.

4. Консультативно-роз'яснювальна рада з питань релігійних організацій при Генеральній прокуратурі Казахстану: ця рада надає консультації та роз'яснення щодо правового регулювання релігійної діяльності, а також покращення конфліктних ситуацій у цій сфері.

Ці органи співпрацюють між собою та з релігійними спільнотами для забезпечення правового регулювань питань релігійної ситуації.

У лютому 2019 тодішній президент Нурсултан Назарбаєв перейменував Мінсоцрозвитку на Міністерство інформації та соціального розвитку. У рамках цього міністерства Комітет із соціальних питань зазнав трансформації та став Комітетом у справах релігії, зберігши свою відповідальність за регулювання релігійних практик у країні. Відповідно до закону, на Міністерство інформації та соціального розвитку покладено завдання з формування та реалізації державної політики щодо релігії, сприяння співпраці між урядом та громадянським суспільством. Він також оцінює потенційні порушення законів, пов'язаних з релігійною діяльністю та екстремізмом. Цей орган бере участь у розробці законодавчих та нормативних актів, проводить аналіз релігійних

матеріалів і приймає рішення щодо цензури. Усі релігійні групи зобов'язані подавати свої релігійні матеріали на затвердження перед розповсюдженням. Інституція співпрацює з правоохоронними органами, щоб заборонити релігійні групи та покарати осіб, які порушують релігійні закони. Крім того, він координує роботу з місцевими органами влади для нагляду за релігійною практикою та надає офіційне тлумачення законів, що стосуються релігії [Звіт щодо релігійної свободи в Казахстані за 2019 р., 99].

Кримінальний та адміністративний кодекси передбачають покарання за несанкціоновану релігійну діяльність. Ця діяльність включає організацію та участь у заходах, які проводяться незареєстрованими релігійними групами, участь у релігійних обрядах за межами дозволених місць, розповсюдження релігійних матеріалів або навчання священнослужителів без необхідної ліцензії, продаж релігійної літератури без дозволу уряду або в недозволених місцях, а також обговорення релігії з представниками влади, наміри прозелітизації без обов'язкової місіонерської реєстрації.

Закон про екстремізм, який застосовується до релігійних груп та інших організацій, надає уряду повноваження позначати групу як «екстремістську організацію», забороняти діяльність визначеної групи та криміналізувати приналежність до забороненої організації. Відповідно до закону, «екстремізм» передбачає дії, спрямовані на насильницьку зміну конституційного ладу, порушення суверенітету чи територіальної цілісності країни, підрив національної безпеки, захоплення або утримання влади шляхом насильства, участь у збройному повстанні, сприяння соціальній ворожнечі за етнічною, релігійною ознакою, або інші рядки із закликами до насильства або використанням релігійних обрядів, що становлять загрозу безпеці чи здоров'ю. Під екстремістською організацією розуміють «юридичну особу, об'єднання фізичних та (або) юридичних осіб, які займаються екстремізмом і визнані судом екстремістськими». Закон спрощує судові процедури для визнання групи «терористичною чи екстремістською», скорочуючи час прийняття рішення до 72 годин. У разі законного встановлення порушення

посадові особи мають право негайно скасувати реєстрацію організації, припинити її юридичне існування та накладити арешт на її активи. Прокурори мають право щорічно перевіряти всі групи, які перебувають на обліку в державних органах.

Асоціація релігійних організацій Казахстану (АРОК), громадська організація зі свободи віросповідання, постійно впродовж 2019 року повідомляла, що влада використовувала закон про релігію для переслідування та обмеження релігійних меншин через штрафи та обмеження їх діяльності. Наприклад, за даними Форуму 18, протягом року зі 159 адміністративних справ 139 завершилися обвинувальним вироком, оштрафовано 135 осіб, дві релігійні громади та одну компанію. Мусульмани, члени християнських меншин, а також комерційні та приватні продавці були основними цілями цих судових переслідувань, як повідомляв Форум 18. Порушення включали відвідування богослужінь, не схвалених державою, імпорту або продаж релігійної літератури та зображень, у тому числі в інтернеті, поширення або навчання віри, а також порушення процедур молитви в мечетях. Для порівняння, згідно з даними Форуму 18, органи влади притягнули до адміністративної відповідальності 171 адміністративне переслідування у 2018 році та 284 у 2017 році. АРОК заявила, що органи влади виділили релігійні меншини за те, що вони дозволяли дітям до 18 років відвідувати релігійні та громадські заходи. Хоча закон зобов'язує релігійних лідерів «вживати заходів», щоб підтвердити, що всім учасникам виповнилося 18 років або вони мають згоду обох батьків, деякі лідери вважали це складним на практиці [104].

Місцеві та іноземні місіонери зобов'язані щорічно реєструватися в місцевому органі виконавчої влади області або міст Нур-Султан, Алмати, Шимкент. Під час реєстрації вони зобов'язані вказати інформацію про свою релігійну приналежність, територію, на якій планується місіонерська робота, та термін її проведення. Місіонери також повинні подати всю літературу та інші матеріали, призначені для підтримки їхньої місіонерської роботи, разом із заявою на реєстрацію. Використання матеріалів, не перевірених під час

реєстрації, вважається незаконним. Крім того, місіонер повинен надати реєстраційні документи та довіреність від спонсорської релігійної організації на роботу від її імені.

Місцевий виконавчий орган області або міст Астана, Алмати, Шимкент має право відмовити в реєстрації місіонерам, діяльність яких буде визнана такою, що «становить загрозу конституційному ладу, суспільному ладу, правам і свободам громадян».

Примітно, що законодавство Казахстану не передбачає відмови від військової служби за релігійними переконаннями. Проте уряд звільнив Свідків Єгови від обов'язкової служби.

Крім того, зазначається, що країна є учасником Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Як світські, так і релігійні інституції разом із законодавчою базою встановили параметри взаємодії за релігійною ознакою в секулярному середовищі. Це забезпечило окремим особам, громадам, суспільству та державі «правила гри» для регулювання та підтримки відносин з релігією. Ці офіційні інститути, як світські, так і релігійні, стали структурною основою, що визначає розвиток релігійної сфери та взаємодію між громадянами та релігійною сферою.

Головним завданням цих установ було створити загальну структуру для виконання функції підтримки зразків релігії, забезпечуючи збереження та подальший розвиток багатовікового досвіду та практик. Швидке зростання релігійних утворень та організацій одразу після здобуття незалежності у 1990-х роках свідчить про визнання релігійними інституціями функцій адаптації та досягнення мети. Релігія, її ідеї та нормативні цінності швидко поширилися соціальними системами країн Центральної Азії в 1990-х роках, але їм потрібно було пристосуватися до нової еволюції середовища.

Неформальні інститути, такі як традиційні норми, ритуали та народний іслам, мають подвійний характер. З одного боку, вони виконують функцію підтримки зразків і ціннісних зобов'язань, збереження традицій і культури. Їх можна легко мобілізувати та політизувати для досягнення цілей політичних

діячів чи держави. З іншого боку, ці неформальні інститути стають джерелом диференціації в релігійній сфері, проти якої виступає те, що вважається «чистим ісламом». Ця взаємодія між формальними та неформальними інститутами стає джерелом поляризації в суспільствах. Прихильність до традицій і націоналістичних настроїв, заснованих на культурі, може конфліктувати з транснаціональною релігійною ідентичністю, яка прагне нав'язати власний набір правил нації та її культури. Транснаціональні релігійні мережі можуть радше розділяти, ніж інтегрувати соціальні спільноти, перешкоджаючи процесу розбудови нації. Ця напруга очевидна в суперечках навколо релігійного одягу в громадських місцях, здійснення намазу в урядових приміщеннях і питання релігійних елементів у світській освіті.

Дихотомія між транснаціональними та місцевими факторами, підкреслює складність відносин у релігійній сфері. Проблема релігійної проти культурно-національної ідентичності стає ключовою, демонструючи соціальні розбіжності та відображаючи державну політику як щодо релігії, так і щодо культури. У процесі націєтворення значну роль відіграє держава, яка намагається підтримувати баланс шляхом реалізації різноманітних програм, спрямованих на підсилення національно-культурних аспектів ідентичності по відношенню до релігії.

2.2. Правове регулювання свободи совісті та віросповідання в Україні

Сприяння єдності суспільства та його культурно-духовного розвитку є одним з головних завдань для будь-якої держави, не є виключенням у цьому і Україна. Цікавою для нашого дослідження є думка І. Кондратьєвої, яка правильно вказує на те, що в межах різних релігійних традицій і віровчень існує багато поглядів, інтерпретацій і практик, які можуть не збігатися і навіть призводити до конфліктів, врегулюванням яких займається держава. Однак для досягнення взаєморозуміння між різними релігіями і культурами важливою є крос-культурна та крос-релігійна парадигма. Це включає в себе аналіз культурних цінностей, традицій, звичаїв і способів мислення, що лежать в основі різних релігійних систем. Ці підходи сприяють розвитку діалогу, взаємоповаги і взаєморозуміння між релігійними спільнотами та культурами. Вони дають можливість зосередитися на спільних цінностях, етичних принципах та проблемах, які стосуються всіх людей незалежно від їх релігійної приналежності. Пошук спільних міркувань і співпраця може сприяти створенню атмосфери взаєморозуміння та взаємодовіри для побудови правового суспільства [Кондратьєва, 2020, с.17]. Для врахування особливостей і специфіки релігійних систем, забезпечення дотримання прав і свобод усіх представників людської раси створювалися документи, нормативно-правові акти і статути, конвенції, декларації та інше.

В якості суверенної держави та члена Ради Європи Україна зобов'язана підтримувати основні міжнародні угоди з прав людини, які застосовують принципи та стандарти у сфері захисту свободи віросповідання. Деякі з окремих міжнародних документів, які Україна прийняла і виконує, включають:

1. Загальну декларацію прав людини: ця декларація встановлює загальні принципи та стандарти прав людини, включаючи свободу віросповідання та відповідні права [29].

2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: цей пакт гарантує ряд основних прав, включаючи свободу віросповідання, право на свободу думки, совісті та релігії [49].

3. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань: ця декларація закликає до боротьби зі всіма формами нетерпимості та дискримінації на релігійній основі [18].

4. Європейська конвенція з прав людини: Україна є учасником цієї конвенції, яка гарантує ряд прав і свобод, включаючи свободу віросповідання та право на різного роду об'єднання [22].

Ці міжнародні угоди є орієнтирами та пропонують стандарти в сфері прав і свобод особистості. Україна зобов'язана підтримувати ці стандарти та забезпечувати їх реалізацію для всіх громадян [8].

Міжнародні нормативні акти, а також законодавство України гарантують свободу совісті і віросповідання, а також свободу діяльності релігійних організацій. Однак, як будь-яке право, свобода совісті та віросповідання може бути обмеженою в інтересах суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі. Ці обмеження повинні бути законними, необхідними і пропорційними. Отже, проблеми, пов'язані зі свободою релігії та віросповідання, знаходяться в центрі практичної політики України, спрямованої на дотримання міжнародних стандартів і забезпечення гармонійного розвитку суспільства.

Релігія має вплив на усі сфери життя людини. Дослідження, які проводяться Центром Разумкова показують, що «...більшість громадян відзначають позитивний вплив релігії на певні аспекти суспільного життя: тезу «релігія не впливає на життя суспільства» підтримували не більше 31% опитаних, натомість тези про її позитивний вплив відзначали набагато більше респондентів. Однак, водночас упродовж 2014-2020 рр. спостерігається певне послідовне зниження позитивних оцінок ролі релігії. Так, число тих, хто вбачає роль релігії в тому, що вона «підвищує моральність і духовність людей», знизилася з 79% у 2014 р. до 67% у 2019 р. і 68% у 2020 р.; число тих,

хто бачить її «одним із важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури» – з 69% до 58% і 59%, відповідно. Водночас, зросло число тих, хто підтримує тезу «релігія є елементом політичного життя» – з 34% до 48% і 46%, відповідно (останній показник відповідає рівню 2000р.) [91].

Справді, українське суспільство усвідомлює важливість та встановлення загально визнаних норм свободи совісті. Це підтверджується ратифікацією міжнародних документів та приведенням національного законодавства України у відповідність до них. Більшість політичних партій та громадських об'єднань включає ці принципи у свої програмні документи.

Україна, подолавши важку спадщину минулого, зробила значні кроки для забезпечення правового статусу церкви та релігійних організацій. Один із перших законів, прийнятих ще до здобуття державної самостійності, був Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року [34]. Цей закон відкриває шлях до радикальних змін у міжконфесійних та державно-церковних відносинах, перегляду пріоритетів і акцентів у цій сфері. Варто відзначити, що після набуття незалежності України, країна прийняла ряд законодавчих актів, спрямованих на забезпечення свободи релігії, захист прав вірян і розвиток релігійної свободи. Поступово Україна розширила свою юридичну базу, що регулює відносини між державою та релігійними організаціями.

Відповідно до Конституції нашої країни, церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа відокремлена від церкви. Це означає, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова, і жодна релігія не має переваг перед іншими. Україна гарантує свободу релігійної діяльності, включаючи можливість відправляти релігійні культи, виконувати ритуальні обряди та дотримуватись канонів своєї релігії.

Законодавство України також регулює питання власності, підприємництва, землекористування, трудові відносини між релігійними організаціями та їх працівниками.

Україна, спираючись на світовий досвід, прагне будувати свою державну політику щодо релігії та церкви на основі законності та соціальної справедливості. Спектр прав і свобод, гарантованих українським законодавством, надає громадянам України можливість вільно вибирати, практикувати та відстоювати свою релігію чи світогляд.

Соціальна справедливість, взаємна релігійна та світоглядна терпимість, повага між віруючими і невіруючими, визнання статусу релігійних організацій у міжнародному праві, повага держави до традицій і внутрішніх порядків релігійних організацій, рівність усіх релігійних організацій перед законом, рівні умови прав і можливостей для всіх релігійних організацій на основі участі релігійних організацій у суспільному житті та засобах масової інформації; вирішення проблем, пов'язаних з поверненням майна релігійних організацій, яке було незаконно відібране в минулому. З усіх питань, пов'язаних з діяльністю релігійних організацій, прийнято відповідне законодавство демократичного характеру.

Якщо прослідкувати історично, можна побачити наступні зміни, як позитивного так і суперечливого характеру. З проголошенням Незалежності України в 1991 році було збережено орган у справах релігій, як центральний орган виконавчої влади, але його функції та роль змінилися в результаті зміни відносин між державою та релігійними організаціями. Якщо порівнювати з Республікою Казахстан, то після прийняття незалежності країною, такий орган було ліквідовано і відновлено його роботу через достатньо довгий період.

Орган у справах релігій, який функціонував після прийняття Незалежності, більше не мав контролюючої функції щодо діяльності релігійних організацій. Як уже зазначалося, Україна визнає принцип відокремлення церкви від держави, як це передбачено статтею 35 Конституції України [49]. Держава не втручається у внутрішні справи релігійних організацій і гарантує їм свободу віросповідання та релігійної діяльності. Таким чином, після отримання незалежності, Україна встановила принципи повної свободи совісті та релігійної діяльності, відокремлення церков від

держави та незалежність релігійних організацій. Діяльність органу у справах релігій більше спрямована на підтримку співробітництва та сприяння розвитку релігійного життя в країні. [Андрусишин Б.І., Бондаренко В.Д., 2010].

До 1992 року діяла Рада у справах релігій. Рада у справах релігій у своїх повноваженнях зосереджувалася на різних аспектах діяльності релігійних організацій та взаємодії з державою. Деякі з цих повноважень включали:

1. Надання практичної допомоги релігійним організаціям у розробці законодавства України про свободу совісті та релігійні організації.

2. Запобігання проявам релігійної злочинності, нетерпимості та зневажливого ставлення до почуттів громадян, а також розпалювання ворожнечі й ненависті на релігійному ґрунті.

3. Запобігання втручанню державних органів, громадських організацій та релігійних організацій у діяльності одини одного.

4. Реєстрація статутів, положень та релігійних центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місій та духовних документів навчальних закладів.

5. Консультування державних органів з питань застосування законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

6. Забезпечення участі представників релігійних організацій та релігієзнавчих експертів у вирішенні питань, пов'язаних зі свободою совісті.

7. Участь у розгляді питань, пов'язаних з дотриманням законодавства про свободу совісті та релігійні організації, в тому числі за запитом державних органів і суду.

8. Подання висновків щодо державно-церковних відносин Кабінету Міністрів України.

9. Участь у розробці проєктів нормативних актів, що стосуються відносин, пов'язаних зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій, за дорученням Уряду України.

10. Надання експертних висновків на запити державних органів і суду.

11. Облік релігійних організацій і культових будівель.

12. Розглядання пропозицій, заяв і скарг громадян і організацій, що відносяться до компетенції Ради.

13. Узагальнення досвіду роботи державних органів у справах релігій та надання методичної допомоги.

Ці повноваження дозволили Раді у справах релігій забезпечити взаємодію між державою та релігійними організаціями, захистити свободу совісті та сприяти розвитку релігійного життя в Україні [15].

З 11 жовтня 1995 р. починає працювати Державний комітет України у справах релігій з метою забезпечення та проведення державної політики щодо релігій. Цей орган існував аж до 2005 року і провадив свою діяльність щодо надання підтримки у вирішенні релігійних питань.

У 2005 році виходить постанова про створення Державного департаменту у справах релігій як урядового органу державного управління. Так, відповідно до Положення «Про Державний департамент у справах релігій» від 18 серпня 2005 року № 770 [13], Державний департамент у справах релігій (Держдепрелігії) є урядовим органом державного управління, який діє у складі Міністерства юстиції та підпорядковується йому. Держдепрелігії виконує такі функції: розробка механізму забезпечення реалізації державної політики щодо релігії, церкви та релігійних організацій; координація діяльності органів виконавчої влади з питань формування і регулювання відносин між державою, церквою та релігійними організаціями; підготовка поточних довгострокових прогнозів щодо релігійних процесів в Україні; забезпечення проведення релігієзнавчої експертизи; проведення реєстрації статутів (положень) релігійних організацій відповідно до законодавства; ведення обліку релігійних організацій, культових будівель і споруд, що належать або створені цими організаціями; сприяння вирішенню питань, пов'язаних з передачею у користування чи у власність релігійних організацій колишніх культових будівель та іншого церковного майна; організація проведення наукових досліджень з питань державно-церковних відносин; церкви та релігійних організацій; проведення переговорів і консультацій з

релігійними центрами та управліннями, в тому числі з тими, що перебувають за межами України, з питань, що належать до його компетенції, сприяння організації паломництва віруючих в Україну та за її межі; сприяння досягнення домовленостей між релігійними організаціями та органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування на їх прохання; надання організаційно-методичної та консультаційної допомоги з питань застосування законодавства про свободу світогляду та віросповідання; організація проведення форумів, конференцій, семінарів, інших заходів. Ці функції дозволяють Держдепрелігію підтримувати регулювання релігійних відносин в Україні та сприяти розвитку релігійного життя в країні, аналогічно як і його попередники. Такий орган проіснував лише рік, до 2006 і в результаті реорганізації отримав назву Державного комітету України у справах національностей та релігій. Варто зазначити, що його статус було підвищено до центрального органу виконавчої влади, але функції залишилися ті, що і у попередників, лише структурні підрозділи, що займалися питаннями релігії в областях повернулися у його підпорядкування.

У 2010 році Згідно Указу Президента України, «функції цього органу (окрім функції реєстрації релігійних організацій) щодо реалізації державної політики у сфері релігії передано до компетенції реорганізованого Міністерства культури України. Таким чином, відбувається чергове пониження статусу державного органу України у справах релігій» [13]. Це у свою чергу викликало багато незручностей, зокрема великі затримки з реєстрацією та перевіркою релігійних статутів багатьох організацій.

12 червня 2019 року було створено окремий спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері етнополітики і свободи совісті у формі Державної служби (ДЕСС), сьогодні цей орган очолює Віктор Єленський.

5 лютого 2021 року відбулася робоча зустріч між тодішньою Головою Державної служби України з етнополітики та свободи совісті Оленою Богдан і Надзвичайним і Повноважним Послом Республіки Казахстан в Україні

Дарханом Калетаєвим. Обидві сторони висловили спільні прагнення зберігати та розвивати культурну спадщину своїх країн, демонструючи відкритість до світу та активну участь у міжнародних культурних діалогах. Під час зустрічі Голова Держслужби та Посол Казахстану обговорили етнополітичну та релігійну ситуацію в обох країнах, а також плани співпраці у сфері етнополітики та свободи совісті на найближчі роки [20].

У відносинах між Церквою і державою в Україні відбулися і відбуваються значні зміни. За останні роки Українська держава зробила чимало для подолання тяжких наслідків минулого та забезпечення правового статусу Церкви. Одним з перших законодавчих актів України після здобуття незалежності став закон «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» [14] та створення Державного комітету у справах релігій. Набуття чинності цим законом поклало початок суттєвій реорганізації відносин між Церквою і державою та зміні пріоритетів у цій сфері суспільного життя. Вивчення процесів, що визначають сучасний стан релігійного комплексу України, свідчить про наявність значних релігійно-конфесійних трансформацій і суттєвих змін, характер і вплив яких виявляються досить складними і неоднозначними. На фоні існуючої різноманітності віросповідань, численної інституційної мережі та досвіду соціального служіння спостерігається постійна тенденція до зміни балансу сил на релігійно-церковному полі країни і активізації старих і нових міжконфесійних розділень [12, с.48].

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не допускає обмежень у проведенні наукових досліджень, в тому числі і тих, що фінансуються державою. Громадяни мають право вивчати релігійні вчення індивідуально або разом з іншими (стаття 6) і є вільними у виборі мови навчання. Релігійні організації мають право створювати навчальні заклади і об'єднання відповідно до своїх внутрішніх статутів, а також використовувати приміщення, що перебувають у їхній власності або оренді, для проведення інших форм навчання [34].

Стаття 35 Конституції України гарантує кожному право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію, свободу не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Право на свободу совісті та віросповідання визначається статтями 11, 24, 35 та 37 Конституції України. Стаття 11 гарантує державне підтримування розвитку «релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Стаття 24 забезпечує рівність громадян перед законом та в правах і свободах, і забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками релігійних та інших переконань. Стаття 37 забороняє утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі. Окрема стаття 64 стосується встановлення відступів від прав і свобод людини в умовах воєнного або надзвичайного стану [49].

В Україні церкви і релігійні організації відокремлені від держави, а школа відокремлена від церкви. Жодна релігія не визнається державою як обов'язкова. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і безпеки населення. Діяльність релігійних організацій має такі ж права і правовий статус, як і діяльність громадських організацій. Питання власності релігійних організацій, підприємництва, землекористування і трудових відносин у релігійних організаціях регулюються чинним законодавством про власність, землю, працю і соціальне страхування. Всі громадяни України мають право мати свою релігію або переконання, змінювати свою релігію або переконання, одноособово чи разом з іншими сповідувати свою релігію, відправляти релігійні культу, виконувати релігійні обряди, дотримуватися принципів (заповідей) своєї релігії.

Спираючись на міжнародну практику, Україна буде державну політику на засадах законності та соціальної справедливості у сфері державно-конфесійних відносин. Створення сприятливих умов для діяльності релігійних

організацій. Надання рівних прав і можливостей усім релігійним організаціям на засадах соціальної справедливості.

Варто зазначити, що в історії сучасної України церква не є лише стабільним і стійким чинником. Деякі з причин, що призвели до такої ситуації, широко відомі. Це і розкол Православної Церкви, і майнові суперечки за культові споруди, і прагнення деяких популярних релігій отримати домінуюче становище в державі, і активізація місіонерської діяльності нетрадиційних релігійних груп в українському суспільстві [15, с. 20].

Понад 60% території України сьогодні є ареною серйозних міжконфесійних і міжцерковних конфліктів, в яких беруть участь найвпливовіші релігійні організації, визнані церковні авторитети і мільйони віруючих. Ці конфлікти іноді набувають відверто ворожого характеру і серйозно порушують громадський порядок. Міжцерковні конфлікти в Україні мають тривале історичне коріння і відображають загальний стан демократичного процесу, що характеризується особливостями переходу від тоталітаризму до громадянського суспільства [15]. Водночас ці конфлікти підтримуються сучасною складною політичною та економічною ситуацією в Україні, невирішеними питаннями власності на культові споруди та конфліктами за сфери впливу в релігійно-церковному житті.

Країна проводить протекціоністську політику по відношенню до певних релігій. Протекціонізм має як національний, так і регіональний характер [15, с. 21]. У регіонах надається перевага найбільш поширеним конфесіям. Фізична інфраструктура Церкви в Україні значно покращилася. Держава повернула Церквам 3000 культових споруд та понад 8000 одиниць церковного майна. Відреставровано понад 1000 храмів та збудовано нові споруди.

Законодавство сучасних постсоціалістичних держав визнає принципи рівності громадян і релігії перед законом, незалежно від їхнього ставлення до релігії. Водночас, у багатьох колишніх соціалістичних країнах сьогодні залишається невирішеним питання рівності правового статусу релігійних організацій, незалежно від того, коли вони були засновані, як довго існують і

скільки їх налічується. Проблемним залишається розмежування між традиційними і нетрадиційними церквами, між визнаними і невизнаними церквами. Не в повній мірі здійснюється реституція церковного майна, не врегульовано питання користування майном.

На сьогоднішній день залишаються невирішеними або неврегульованими наступне питання: присутність духовенства в армії та школах. Країни Центральної та Східної Європи повинні забезпечити, щоб їхні національні закони не накладали обмежень, які виходять за рамки дозволених міжнародним правом. Політичні еліти постсоціалістичних країн розглядають релігію як засіб для досягнення певних політичних цілей. Однак історичний досвід і практика західноєвропейських демократій показує, що повна деполітизація релігійного життя неможлива [15].

Загалом, постсоціалістичні країни Центральної та Східної Європи потрапили під вплив різноманітних місіонерських структур та нових релігійних рухів. Нові релігійні рухи були дуже успішними завдяки своїй фінансовій та мобілізаційній силі. Однією з причин цього стала нездатність традиційних і поважних церков «нести Євангеліє поза стінами власних храмів». Конфлікти і суперництво всередині церков також не сприяють підвищенню їхнього авторитету.

Отже, на етапі розбудови правової та демократичної держави в Україні велика увага має бути приділена конституційно-правовому регулюванню релігійних відносин та статусу Церкви. Подальший розвиток демократії неможливий без таких понять, як «права і свободи громадян», «рівність усіх перед законом» та «свобода совісті».

У процесі переходу до правової держави принцип свободи совісті реалізується повною мірою. Свобода совісті набула чіткого правового статусу і захищає непорушне право людини як від надмірної релігійності, так і від одностороннього атеїзму. Таким чином, свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії і церкви в суспільстві, а також із взаємовідносинами між релігійними чинниками і державою та її політичними інститутами.

Інституційні чинники, які впливають на свободу совісті та віросповідань в Україні, представляють собою систему організацій, законів та норм, які формують правовий та соціокультурний контекст для вільного вираження релігійних переконань та совісті громадян. Основні аспекти цих інституційних чинників можна описати так:

1. Конституційні та законодавчі засади, вони включають статті та положення в Конституції України, які гарантують свободу совісті та віросповідань. Вони можуть визначати принципи релігійної свободи та розподіл влади між церквою і державою. Нормативно-правова база, включаючи закони, регламенти та декларації, які регулюють питання свободи совісті, віросповідань та взаємовідносин між релігійними групами.
2. Державні інституції: ДЕСС, яка може регулювати реєстрацію релігійних організацій та сприяти взаємодії між державою та церквою.
3. Судова Система: забезпечення судового захисту прав і свобод в сфері релігії та совісті. Судові рішення можуть визначати стандарти та практику у справах, пов'язаних із свободою віросповідань.
4. Освітні та соціокультурні інституції: освітні заклади можуть впливати на розуміння і толерантність до різних релігій та світоглядів.
5. ЗМІ та громадська опозиція: забезпечення громадського дискурсу та медіа, які грають важливу роль у формуванні громадської думки та взаєморозуміння між релігійними групами.
6. Міжнародні зобов'язання: Україна може бути членом різних міжнародних організацій, які встановлюють стандарти щодо свободи совісті та віросповідань.
7. Міжрелігійний та міжконфесійний діалог: існування форумів і організацій, сприяючи діалогу між різними релігійними спільнотами для зміцнення взаєморозуміння та сприяння мирному співіснуванню.

8. Громадянське суспільство: активність громадських та релігійних груп може впливати на формування суспільної думки та адвокатувати за права на свободу совісті.

Взаємодія цих інституційних чинників може визначати ступінь та обсяг свободи совісті та віросповідань в Україні.

Іншим важливим питанням у контексті свободи совісті та віросповідань є поняття, структура і форма правового статусу релігійних організацій. Правовий статус релігійних організацій, як і інших юридичних та фізичних осіб це закріплена в нормативно-правових актах і гарантована державою система прав, свобод, обов'язків і відповідальності, за допомогою яких індивіди як суб'єкти права (тобто як особи, наділені правосуб'єктністю) регулюють свою поведінку в суспільстві [Скакун, 2001, с.377]. Вони значною мірою залежить від умов суспільного ладу, в якому формуються і функціонують. Водночас, володіти правовим статусом можуть лише суб'єкти правовідносин. Структура правового статусу для осіб, у тому числі релігійних груп, включає наступні елементи:

1. правосуб'єктність (у тому числі правоздатність і дієздатність);
2. права, свободи та обов'язки;
3. відповідальність (вторинного характеру - понесена як наслідок вчиненого правопорушення, або у зв'язку з невиконанням чи перевищенням повноважень) [Скакун, 2001, с.380]. Водночас державні гарантії та умови реалізації прав і свобод є елементами правового статусу особи, але не елементами структури цієї системи. Правосуб'єктність (як правоздатність) також можна віднести до умов набуття правового статусу. До цього слід додати, зокрема, що «правовий статус як категорія визначає права та обов'язки суб'єктів в інституційний спосіб, що дозволяє проводити порівняльний аналіз статусу різних суб'єктів і знаходити нові шляхи його вдосконалення».

Існування таких категорій, як правовий статус та відповідна потреба у формальній рефлексії пояснюється необхідністю закріплення правового змісту

взаємовідносин між органами публічної влади та інфраструктурами як суб'єктами права, визнання та гарантування формальної рівності та свободи для всіх індивідів [62 с. 95]. При цьому правовий статус конкретної юридичної особи завжди є специфічним (галузевим), чітко фіксованим та врегульованим за певними правилами.

Людина є правоздатною з моменту народження, а її права та свободи є непорушними відповідно до міжнародних стандартів (ст. 6 Загальної декларації прав людини ООН) та конституцій більшості країн світу. Правоздатність юридичної особи (разом із дієздатністю) виникає з моменту офіційного державного (юридичного) визнання (наприклад, у формі реєстрації). Іншими словами, юридична особа набуває правового статусу після її офіційного визнання. До цього моменту вона не має правосуб'єктності (а отже, прав та обов'язків), не має правового статусу, а лише неправовий статус. Таким чином, неправовий статус – це статус, який має будь-яке об'єднання до того, як воно офіційно набуде правового статусу (включаючи форму реєстрації). При цьому неправовий статус не означає відсутність правового статусу, але має певні матеріальні складові.

Проблема змісту неправового статусу об'єднань є складним нормативним узгодженням між міжнародними стандартами та національним законодавством. Зміст правового статусу юридичних осіб завжди чітко визначений законом, тоді як питання незареєстрованих, де-факто нелегальних громадських організацій залишається поза увагою законодавця. У сучасному демократичному світі кожна людина наділена невід'ємними правами, які вона може і повинна захищати. Деякі з цих прав мають як колективний, так і індивідуальний вимір. Зокрема, право на свободу мирних зібрань та свободу об'єднань (на основі статті 20 Загальної декларації прав людини ООН [29] та статті 11 Європейської конвенції [22]). Таким чином, ці права поширюються не лише на окремих осіб, але й на групи та об'єднання.

Міжнародні договори гарантують реалізацію та захист цих прав. При цьому кожна група, незалежно від її статусу, має такі права: право на захист як

колективний суб'єкт права в міжнародних судах, тобто право на безперешкодне існування, право на зібрання (в тому числі публічні) та право на захист як колективний суб'єкт права в міжнародних судах, якщо порушення або обмеження цих прав вважається державним органом недоречним, неадекватним або дискримінаційним.

Таким чином, державна реєстрація або набуття юридичного статусу не є необхідною для загального та фундаментального існування. Іншими словами, об'єднання мають невід'ємну (хоча й обмежену) правоздатність та дієздатність, що випливає з їхніх суб'єктивних прав людини, навіть якщо вони не мають статусу юридичної особи. Правоздатність об'єднань також випливає зі статті 6 Конвенції, яка гарантує право кожного на справедливий судовий розгляд. Таким чином, навіть не маючи юридичного статусу, об'єднання можуть захищати свої права як юридичні особи в ситуаціях, коли їхнє безперешкодне існування може бути порушене державою або іншими особами чи групами (за умови, що вони переслідують мирні цілі і, що обмеження на їхню діяльність або активи не є обґрунтованими з боку державних органів) можуть бути захищені. Варто зазначити, що ці права не стають юридичними правами, не змінюються їх природа та предмет, але об'єднання можуть негласно заявляти про них як про права, що належать об'єднанню.

Вважаємо за необхідне дати визначення наступним категоріям. Таким чином, посилаючись на термінологію Рекомендації ОБСЄ про правосуб'єктність релігійних громад, термін «релігійні та віросповідні об'єднання» є найбільш повним терміном, що використовується в якості визначення.

Термін «релігійна організація або організація релігійних громад» стосується релігійних організацій, визнаних незалежними юридичними особами в національній правовій системі.

Таким чином, релігійні організації функціонують як фактичні спільноти віруючих або прихильників віри без юридичного статусу. Слід додати, що обидва терміни не описують структуру, а лише правовий порядок. Тут

підкреслюється специфіка перетину соціологічного та юридичного вимірів. Тому поняття організації не надає соціальній природі релігійних організацій іншого характеру у відповідному статуті. Щоб уникнути подальших непорозумінь у контексті аналізу, ми будемо використовувати термін громада, який описує певну групу людей і є теоретичним превалюванням обох типів. Зважаючи на соціальну природу цього терміну, ми не ставимо перед собою завдання з'ясування соціологічних характеристик цього терміну чи вживання цього терміну, тому розглядаємо об'єднання юридично нейтрально і узагальнено, з точки зору всіх типів організації релігійних суспільних структур (не лише релігійних). Як ми показали, з точки зору міжнародно-правових стандартів, всі релігійні об'єднання є релігійними об'єднаннями і всі релігійні об'єднання, які набули правосуб'єктності (відповідно до окремих правових норм і специфічних процедур), є релігійними організаціями. Таким чином, ми розрізняємо релігійні об'єднання та релігійні організації як специфічні правові аспекти релігійних спільнот. Розглянемо різницю у статусі між ними. Релігійні організації є суб'єктами права відповідно до більшості національних законів і мають правоздатність. З іншого боку, релігійні організації не мають юридичного статусу, але, на нашу думку, ця відсутність не означає неправового статусу, як ми вже говорили про громадські організації, а лише частковий статус через різницю в характеристиках релігійних і громадських організацій. Це лише частковий статус, зумовлений особливостями релігійних і громадських організацій.

Відповідно до практики Європейського суду з прав людини, «релігійні громади існують у формі організованих структур». Вони також «засновані на однакових або принаймні подібних переконаннях», а тому їхнє право сповідувати свою релігію, організовувати і навчати богослужіння та виконувати релігійні обряди і ритуальні дії є захищеним, а церкви є вільними у вираженні своєї релігії та збереженні єдності в цих питаннях.

Таким чином, окрім права на свободу зібрань та об'єднання, релігійні організації мають наступні права зокрема колективний аспект права на свободу

віросповідання та пов'язану з ним можливість захищати це право у суді. Таким чином, релігійні організації наділяються правоздатністю (разом з правами і свободами) та правоздатністю представляти своїх членів. Водночас релігійні об'єднання не несуть відповідальності як релігійні організації. Їх дуже складно притягнути до відповідальності як групу і неможливо припинити їхню колективну діяльність. Всі вищезгадані права релігійних організацій стосуються і релігійних об'єднань.

Звичайно, всі ці права стосуються не лише можливості їх реалізації, але й активної участі державних органів у розумному регулюванні та моніторингу. Таким чином, загальний обов'язок держави гарантувати права не обмежується утриманням від втручання в охоронювані права, а й зобов'язує державу вживати позитивних заходів. При цьому держава повинна займати позицію нейтралітету та взаємної толерантності. Обмеження можуть вводитися лише тоді, коли вони сумісні з демократичними інститутами, а плюралізм ідей та думок є однією з фундаментальних цінностей сучасної демократичної держави.

Слід також зазначити, що «національна безпека» не є допустимим обмеженням. Варто також враховувати специфіку запровадження обмежень у контексті державної безпеки у зв'язку з боротьбою з тероризмом. Наприклад, хоча закони, засновані на релігійних мотивах, можуть бути цілком доречними у сфері національної безпеки та боротьби з тероризмом, важливо забезпечити, щоб вони не були прямо спрямовані проти релігійних груп, які не займаються злочинною або насильницькою діяльністю [79].

Перш ніж продовжити аналіз, варто розглянути ще кілька нюансів. Так, релігійні організації можуть захищати свої права лише у випадках неправомірного порушення, обмеження їхнього права на свободу світогляду і віросповідання, а твердження про порушення свободи совісті та свободи думки не можуть бути тут правовою підставою [76]. Крім того, питання визначення релігійного характеру тієї чи іншої групи (не стосується груп, вже визнаних релігійними в рамках отримання відповідного правового статусу)

можливість довести наявність того чи іншого релігійного переконання. Водночас свобода віросповідання є фактично «одним із фундаментальних елементів самовизначення віруючої людини та її поглядів на життя» і є цінною для атеїстів, агностиків, скептиків і тих, хто не визначився [76]. Сповідування передбачає не лише вербальне вираження своїх переконань, але й поєднання певних моделей поведінки, які приписує релігія.

Як організація, як спільнота віруючих або послідовників певної віри, релігійна громада може набути правового статусу лише як юридична особа (у більшості національних законодавств). При цьому поняття юридичної особи в контексті релігійних громад включає в себе

1. офіційну державну реєстрацію як організації зі спільними (законними) інтересами, цілями і завданнями;

2. набуття правосуб'єктності організацією як цілісним утворенням, а відтак і відповідних прав та обов'язків, здатності захищати власні інтереси як цілісного суб'єкта права.

Таким чином, реєстрація як юридичної особи не має на меті санкціонувати існування чи зібрання релігійних організацій або надавати їм відповідні права. Така особа реєструється лише в межах правового поля. Міжнародне право щодо прав людини надає захист релігійним громадам незалежно від того, чи мають вони правосуб'єктність [122, с. 19]. Водночас, релігійні громади «можуть прийняти рішення про створення релігійного об'єднання, щоб мати можливість діяти в правовому полі» [122]. Національне законодавство залишає за собою право самостійно визначати процедуру набуття правосуб'єктності та відповідні правові інструменти. У будь-якому випадку, «держави повинні забезпечити, щоб існуюча національна правова база, яка регулює цей процес, була сумісною з міжнародними документами з прав людини, учасниками яких вони є, та іншими міжнародними зобов'язаннями, яких вони дотримуються» [там само]. Релігійні організації також повинні бути зрівняні у своєму правовому статусі. Релігійні організації,

які набувають правосуб'єктності у власній правовій системі, набувають статусу релігійної організації.

Загалом, будь-яка релігійна організація має ті самі права, що й організація, зареєстрована державою, з тією лише різницею, що релігійна організація може набувати статусу юридичної особи і вступати у правовідносини (переважно цивільні (підприємницькі, майнові, тощо) та здійснювати іншу необхідну діяльність). Це має бути добровільним рішенням самих об'єднань. Навіть без реєстрації об'єднання мають право проводити публічні заходи та богослужіння.

Держава не має права втручатися у внутрішні справи релігійних організацій (незалежно від характеру їх правового статусу) та обмежувати їх свободу сповідувати свою релігію або переконання. Однак, якщо обмеження передбачено законом, метою обмеження є захист громадської безпеки, (громадського) порядку, здоров'я чи моралі або захист основних прав і свобод інших осіб, обмеження є необхідним для досягнення однієї з цих цілей і є пропорційним цій меті, обмеження не має на меті дискримінацію або не використовується у дискримінаційний спосіб. Ці та інші застереження, що містяться в Міжнародних рекомендаціях, досить неоднозначно тлумачаться в законодавчій практиці держав-учасниць.

У цьому випадку можна ще раз наголосити, що навіть неорганізовані релігійні громади (які з різних причин не набули статусу юридичної особи) можуть набувати певних прав і таким чином захищати їх (набувати дієздатності). Це досить складне явище з точки зору узгодженості між міжнародними стандартами та національними правовими системами. Іншими словами, навіть не маючи повного правового статусу, релігійні організації можуть мати частковий правовий статус з низкою прав.

Загалом слід погодитися з тезою А. Радченко про те, що «правовий статус релігійних організацій ґрунтується на необхідності одночасної реалізації вимог, що впливають з двох фундаментальних цінностей демократії - свободи віросповідання та свободи об'єднання» [76, с. 172].

Таким чином, релігійні організації можуть мати правовий статус у двох формах:

1. правовий або юридичний статус релігійної громади як юридичної особи, тобто релігійного об'єднання, передбачений відповідним національним законодавством, така громада набуває повної правосуб'єктності (правоздатності);

2) частковий або неповний правовий статус релігійної громади, яка не має статусу юридичної особи і існування якої юридично не оформлене офіційним державним органом, захищений міжнародно визнаними правовими нормами, закріпленими в міжнародному праві або договорах, правом на автономію існування і правом на вирішення своїх внутрішніх проблем (релігійної діяльності на основі релігії) та безумовним здійсненням громадою цих прав і захистом її прав як юридичної особи. Такі громади не мають повної правоздатності. Вони можуть захищати себе в міжнародних судових процесах, але не можуть брати на себе відповідальність, але мати права (правоздатність в обмеженій формі).

Таким чином, структура часткового правового статусу надає виключно певні фундаментальні права людини, а також часткову правову та судову дієздатність з аспектом колективного застосування. Такі об'єднання можуть захищати себе в суді, але не несуть відповідальності за своїми зобов'язаннями. Варто звернути увагу на термінологію, яку використовує А. Радченко у своєму дослідженні релігійних об'єднань як організацій громадянського суспільства. Радченко зазначає, що релігійні об'єднання можуть бути формальними (організації зі статусом юридичної особи) або неформальними (організації без статусу юридичної особи) [76, с. 172]. Радченко вказує, що «державна має право вимагати формальної організації релігійних об'єднань з метою встановлення економічних, господарських, комерційних, фінансових та адміністративних відносин»; це право виражається, наприклад, в Україні через «реєстрацію юридичних документів» [76]. Водночас дослідниця зазначає, що статус

неформальних об'єднань також є різним, але все ж таки легальним [76]. Ми вважаємо, що цей статус все ж таки є частково легальним.

Проблема доповнюється національною судовою практикою, яка, хоч і є обмеженою щодо міжнародних норм, але має потенціал накладати обмеження та інтерпретації. Вважається, що національне право краще враховує культурні та історичні особливості, особливо в питаннях державної та громадської безпеки. Хоча власне питання прав і свобод релігійних громад є відкритим для конкретних національних правових фактів та індивідуальних випадків, ми спробували окреслити загальні межі.

Одним з ключових понять є «модель правового (нормативного) регулювання статусу релігійних груп і організацій». Під ним ми розуміємо конкретні правові механізми та принципи реалізації конкретного національного законодавства, які розкривають зміст прав, свобод, обов'язків і відповідальності релігійних груп і організацій, регулюючи їхню поведінку в суспільстві як суб'єктів права. Це пов'язано з тим, що закони, які регулюють правовий статус релігійних організацій, діалектично пов'язані не лише з безпосередньою взаємодією держави і релігійних організацій, але й з процесом актуального розвитку загального суспільно-політичного процесу.

Таким чином, правова система базується не лише на фактах, але й на правових джерелах, які на них впливають:

1. нормативний аспект – правовий і неправовий статус релігійних громад і спільнот віруючих, який є частиною національного права і включає: а) правові та неправові механізми реалізації статусу, в тому числі принципи взаємодії релігійних груп і організацій з державою і суспільством; б) правові норми, які опосередковано пов'язані з характером правового статусу, але не входять до його структури, і ґрунтуються на нормативно-правових актах, що встановлюють умови набуття і втрати правового статусу;

2) практичний аспект – безпосереднє застосування всіх правових актів, зокрема в судових процесах, у діяльності державних інституцій (державна політика у сфері релігії), релігійних організацій (як внутрішніх, так і

зовнішніх) та в межах спільної взаємодії цих організацій і взаємодії між релігійними громадами і суспільством.

При цьому природа нормативних і практичних аспектів, як правило, відрізняється, тому комплексна модель таких відносин може мати синкретичний характер (навіть у рамках поєднання кількох змішаних моделей). Таким чином, з огляду на те, що правовий статус релігійних організацій є невід'ємною складовою правової бази (а також визначає її природу), у нашому дослідженні правомірно розглянути моделі правового регулювання статусу релігійних організацій і, відповідно, описати їх у контексті характерних нормативних аспектів.

Отже, структура моделі правового регулювання статусу релігійних груп і організацій включає: 1) правовий статус та частковий правовий статус; 2) вимоги та умови набуття і втрати правового статусу як правову норму.

Стаття 35 Конституції України (Основного Закону) [49] є ключовою статтею у сфері свободи совісті і фактично формує правову основу для подальшої регламентації взаємодії держави і релігійних організацій, що знаходить своє відображення, головним чином у податковому та кримінальному законодавстві, законах про військовий обов'язок і військову службу та численних інших нормативно-правових актах.

Окрім законів, безпосередньо пов'язаних з регулюванням правового статусу релігійних організацій, на особливу увагу заслуговують зміни до Закону України № 755-IV від 15 травня 2003 року «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [32], що стосуються реєстрації юридичних осіб, у тому числі релігійних організацій. Також, в контексті державного регулювання громадської діяльності, яка може здійснюватися релігійними організаціями в рамках громадських рад, див. Закон України № 4572-VI від 22 березня 2012 року «Про громадські об'єднання», зі змінами та доповненнями [32].

Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила щодо свободи совісті та релігійних організацій, ніж ті, що містяться в законі, то

застосовуються правила міжнародного договору. Відповідно до статті 9 Міжнародного пакту про права людини, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Крім того, стаття 19 Закону України «Про міжнародні договори України» № 1906-IV від 29 червня 2004 року передбачає, що якщо міжнародним договором, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені відповідним законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору [Про міжнародні договори України: закон України від 29.06.2004 № 1906-IV].

Таким чином, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою (в тому числі і порядок ратифікації), мають такий самий статус, як і національні норми, що застосовуються у внутрішньому правопорядку. Однак положення міжнародного договору не можуть суперечити положенням Конституції. У разі конфлікту відповідні положення Конституції мають бути змінені до ратифікації договору. Міжнародно-правові акти, що стосуються прав, свобод і обов'язків людини і громадянина (в тому числі з питань свободи совісті), мають бути ратифіковані Верховною Радою України.

Більшість міжнародних стандартів, розроблених ООН, Радою Європи, ОБСЄ та іншими організаціями, що декларують демократичні принципи у сфері свободи совісті, є частиною українського законодавства. Це, зокрема, Білль про права, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 року. Ці документи зосереджені не лише на проголошенні свободи совісті, але й на праві на вільне вираження релігії в приватному чи публічному порядку, а також на подальшому правовому забезпеченні цих прав. Однак ці документи, розроблені ООН, впливають на зміст правового статусу громад релігії та переконань і, передбачаючи певні принципи регулювання їх правового статусу, уникають прямої вказівки на роль громад релігії та переконань.

Звертаючись до ЄКПЛ, можна побачити, що стаття 19 засновує Європейський суд з прав людини і що цей суд фактично забезпечує захист прав і свобод, викладених у Конвенції, у даному випадку [22]. Таким чином, релігійні групи чи організації можуть звернутися до суду, якщо вважають, що їхні права були безпідставно порушені з боку органів державної влади України (у нашому випадку).

Що стосується судової практики, то релігійні організації рідко посилаються на статті ЄКПЛ, але досвід застосування рішень Європейського суду щодо релігійних організацій є досить значним і усталеним. У разі ухвалення позитивного рішення у справі за позовом релігійної групи чи організації до органу державної влади орган державної влади зобов'язаний виконати це рішення.

Особлива ситуація склалася з можливістю релігійних груп і організацій захищати свої права, передбачені Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. У 2008 році Україна підписала Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, який передбачає можливість звернення громадян до відповідних комітетів ООН у разі порушення прав, свобод і норм, передбачених Пактом (в частині їх дотримання державою) [54].

Не менш важливими в контексті ратифікованих Україною міжнародних договорів і стандартів є підсумкові рішення Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що відбулася в Гельсінкі в 1975 році [97], та Підсумковий документ Ради представників держав-учасниць НБСЄ, що відбулася у Відні в 1986 році [64], а також Копенгагенський документ Конференції НБСЄ з людського виміру 1990 року. Гельсінський документ вперше закликав держави-учасниці підтвердити право релігійних культів, установ і організацій та їхніх представників, що діють у конституційних рамках держав-учасниць, вступати в контакти, зустрічатися і обмінюватися інформацією в рамках своєї діяльності [97].

Підсумкова резолюція Віденської конференції (серед усіх чинних для України міжнародних конвенцій і резолюцій) більше уваги приділяє правам релігійних організацій, а точніше – правам віруючих (п. 16), визнанню статусу, наданого релігійним організаціям у власній країні на їхнє прохання (п. 16.3). Про зміст (характер) цього статусу в цьому документі нічого не говориться [64].

Згідно з підсумковим документом Віденської конференції, держави повинні поважати право всіх релігійних груп створювати і утримувати вільно доступні місця для відправлення релігійних обрядів і зборів. Згідно з цією резолюцією, держава зобов'язана 1) позитивно ставитися до участі релігійних груп у суспільному діалозі, в тому числі в засобах масової інформації; 2) консультиватися з релігійними групами, установами та організаціями з метою кращого розуміння їхніх потреб у сфері релігійної свободи. Наприклад, хоча Віденська конференція розрізняє релігійні групи як культу, організації та асоціації, вона підкреслює, що держава повинна розробити механізми в конституційних рамках для надання цим групам певного статусу рівності з точки зору умов і критеріїв. Ці пункти насправді не передбачають виключної вимоги щодо реєстрації релігійних організацій, залишаючи рішення про процедуру визнання безпосередньо за державою. Однак документ чітко підкреслює роль держави як суб'єкта, що сприяє створенню атмосфери взаємної толерантності та поваги між віруючими різних груп, а також між віруючими і невіруючими. Крім того, органи державної влади повинні вживати ефективних заходів для запобігання та ліквідації всіх форм дискримінації щодо окремих осіб або груп осіб на основі релігії або переконань у визнанні, користуванні та здійсненні прав людини та основних свобод у різних сферах життя, а також забезпечувати реалізацію рівності між віруючими та невіруючими [64].

Аналіз вищезазначеного документу свідчить, що дане положення розглядає релігійні організації як частину публічної сфери і як один з основних чинників формування громадської думки, з яким необхідно рахуватися. Таким

чином, інтереси релігійних організацій, як виразників інтересів своїх віруючих, визнаються частиною суспільних інтересів, які демократична держава зобов'язана враховувати для того, щоб гарантувати неухильне здійснення права на свободу совісті. Релігійні організації є (в даному випадку) інститутами громадянського суспільства і не можуть бути віднесені виключно до сфери приватних інтересів чи регулювання правових відносин. Зазначені вище права і статус релігійних організацій безпосередньо впливають з фундаментальних прав на свободу совісті та віросповідання, закріплених у більшості міжнародних договорів з прав людини.

Віденський документ передбачає відповідну модель взаємовідносин між Церквою і державою, тобто державою і релігійними організаціями на основі спільного суспільного блага, відповідно до міжнародного права та цивільного законодавства країни, з метою розширення соціального служіння релігійних організацій та координації державної і релігійної гуманітарної допомоги. На нашу думку, така ситуація є необхідною умовою для ліберальної моделі, яка передбачає всебічну та активну співпрацю на регіональному (місцевому) та національному рівні [64].

Міжнародно-правові документи, стороною яких є Україна (зокрема Віденський документ), вже імплементовані в національне законодавство, в тому числі в сфері регулювання статусу релігійних організацій. Положення Віденського документу імплементовані в ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» [34]. Таким чином, коли виникають практичні проблеми в процедурних питаннях діяльності релігійних організацій, серед джерел права, що регулюють їх правовий статус та частковий правовий статус відповідно, є міжнародні стандарти та рішення Суду ЄС. Механізми захисту права на свободу віросповідання в Європі визнаються найбільш ефективними та високими за стандартами, порівняно з іншими міжнародно-правовими механізмами, що гарантують релігійні права. Визначені в універсальному та регіональному міжнародному праві стандарти релігійних прав, а також їх тлумачення та застосування міжнародними органами, повинні відповідати

нормам захисту цих прав в національному законодавстві держав-членів відповідних міжнародних організацій. Незважаючи на це, вирішення проблем свободи віросповідання залишається важливим чинником у самоутвердженні національних законодавств та сприяє консолідації державницьких принципів, навіть якщо не в повній мірі відповідає міжнародним стандартам.

Таким чином, українське законодавство, що регулює правовий статус релігійних організацій, є дуже широким і різноманітним з точки зору джерел. Так, окрім низки спеціальних (профільних) нормативно-правових актів, існує ще одна категорія правових норм, які також пов'язані з механізмами правового регулювання, зокрема, закони, що регулюють статус громадських об'єднань та державну реєстрацію юридичних осіб. Низка міжнародних конвенцій про невід'ємні права людини, визнаних державною владою, сьогодні є частиною національної правової системи, а отже, регулюють і правовий статус релігійних організацій. Як стверджує Є. Ткаченко «внутрішні закони щодо свободи віросповідання в Україні визнаються досить толерантними у визначенні процедур реалізації цього конституційного права громадянами» [85].

Так, можна стверджувати, що в Україні протягом періоду її незалежності було сформовано ефективний механізм юридичного забезпечення свободи віросповідання. Деякі з позитивних тенденцій у цій сфері включають:

1. Створення нормативно-правової бази: Україна прийняла законодавчі акти, які регулюють питання свободи віросповідання. Наприклад, Конституція України та Закон про свободу совісті та релігійні організації.

Закон про свободу совісті та релігійні організації в Україні зазнав кілька змін протягом років. Основні етапи змін законодавства про свободу віросповідання в Україні можна узагальнити наступним чином:

1. Початковий етап (1991-1996 роки): після отримання Україною незалежності в 1991 році був прийнятий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Цей закон надавав широкі гарантії

свободи віросповідання та діяльності релігійних організацій, а також передбачав рівноправний статус різних релігій.

2. Зміни в 1996 році: було прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» зі змінами, які внесли окремі корективи щодо реєстрації релігійних організацій та їх статутів.
3. Зміни в 2012 році: було прийнято нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка внесла ряд змін і доповнень. Однією зі змін було внесення нового порядку реєстрації релігійних організацій.
4. Зміни в 2019 році: році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення поняття юрисдикції, релігійної організації та місіонерської діяльності». Цей закон вніс зміни до визначення понять і регулювання місіонерської діяльності.
5. Томос про автокефалію: Україна отримала від Вселенського Патріарха Варфоломія Томос про автокефалію для Православної церкви України. Активна роль державних інституцій сприяла реалізації історичного права українського православ'я на відродження автокефалії. Цей процес завершився 6 січня 2019 року.
6. Передача культових споруд: держава передала у власність та в користування релігійним організаціям значну кількість культових споруд. Це сприяло створенню умов для релігійних обрядів та молитовної практики. Згідно з даними на початок 2020 року, в Україні зареєстровано близько 30053 культових споруд, з яких 14503 перебувають у власності релігійних організацій.

Ці заходи свідчать про певні позитивні зрушення в сфері юридичного забезпечення свободи віросповідання в Україні. Проте, важливо продовжувати працювати над забезпеченням повноцінного й безперешкодного виконання цієї свободи для всіх громадян країни.

Центр Разумкова регулярно проводить моніторинг церковно-релігійної обстановки в Україні, включаючи соціологічний аналіз стану та тенденцій у розвитку релігійності в українському суспільстві. Дослідження включає в себе рівень суспільної довіри до Церкви як соціального інституту, а також громадську думку про роль релігії та Церкви в суспільному житті та державно-конфесійні відносини. Перше масштабне дослідження цього роду було проведено у 2000 році, після чого Центр систематично вивчає ці питання через загальні та тематичні дослідження. Останнє національне дослідження, здійснене з 1 по 8 жовтня 2020 року, охопило всі регіони України, за винятком окупованих територій Криму та Донбасу. Опитано 2020 респондентів віком від 18 років з теоретичною похибкою вибірки не більше 2.3%. Результати досліджень аналізуються порівняльно з попередніми роками, що дозволяє виділити ключові тенденції в розвитку релігійності в українському суспільстві протягом останніх двадцяти років [91].

«Упродовж періоду моніторингу більшість громадян постійно висловлювали впевненість у тому, що в Україні забезпечена свобода совісті. У 2020 р. з тезою про те, що «в Україні існує повна свобода совісті і рівність віросповідань перед законом» погодилися 71% опитаних: від 85% жителів Заходу до 56% – Сходу; за ознакою церковно-конфесійної належності: від 82% вірних ПЦУ до 47% (відносна більшість) тих, хто не відносить себе до жодної релігії. Примітно, що від 2000 р. на Заході частка тих, хто підтримує цю тезу стало збільшувалася, в Центрі упродовж цього часу відповідний показник коливався в діапазоні 66-71% (у 2020 р. – 69%), а на Півдні і Сході він зазнавав значних коливань (періоди зростання цього показника змінювалися періодами зниження)» [91].

У даному контексті В. Сорокун правомірно вказує на необхідність визначення конкретних змін та областей, де слід внести корективи, з метою приведення українського законодавства в сфері релігійних прав у відповідність до міжнародно-правових стандартів. Його зауваження спрямовані на вдосконалення правової системи та забезпечення дотримання міжнародних

норм у галузі свободи совісті та віросповідання в Україні. Такий підхід сприяє узгодженню внутрішнього законодавства з міжнародними стандартами та допомагає забезпечити високий рівень захисту прав і свобод громадян [83].

Висновки до розділу 2:

На релігійну ситуацію в Казахстані впливає політична, соціальна, культурна та соціально-економічна ситуація в країні. Основний Закон (Конституція) проголошує: «Громадяни держави мають право на свободу слова, переконань і їх вільне вираження. Ніхто не може бути примушений до відмови від своїх переконань і переслідуватися за них» (стаття 40). «Громадянам держави гарантується свобода совісті, тобто право самостійно визначати своє ставлення до релігії, право вільно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, право поширювати свої переконання щодо ставлення до релігії і право діяти відповідно до них» (стаття 12). «Релігійні організації відокремлені від держави. Держава не має права пропагувати будь-яку релігію або атеїзм. Створення політичних партій за релігійною ознакою не допускається. Релігійні організації не можуть переслідувати політичні цілі або завдання» (стаття 58). Цей закон гарантує рівність перед законом усіх прав і свобод громадян держави та рівність перед законом усіх релігійних організацій. Він створює міцну основу для особистої свободи віруючих і рівноправних відносин між усіма релігійними громадами, а також забезпечує матеріальні гарантії реалізації норм, викладених у цьому законі. Оскільки Казахстан був частиною колишнього Радянського Союзу, можна сказати, що релігія ніколи не відігравала найвищої ролі в житті країни. Аналіз релігійної ситуації в міру розвитку держави показує, що існуюча мережа релігійних організацій охоплює практично всі області, міста і більшість районів республіки.

Проблеми з забезпеченням прав на свободу релігії і релігійних переконань, часто пов'язані з політичним контекстом, характером політичних

режимів і рівнем суспільного розвитку. Перш за все треба вказати витoki існуючих проблем в сфері забезпечення вказаних прав.

Проблеми виникають вже на етапі формування дефініцій: право, свобода, право на свободу. Принципово важливо, що в міжнародних правових документах використовується термін – «право на свободу». Не право на вираження і слово, не право на об'єднання, не право на зібрання, не право на релігію чи переконання, а право на свободу слова, зібрання, переконання, свободу релігії. Справа в тому, що право на об'єднання, зібрання чи релігію має забезпечувати держава. Держава забезпечує ці права і встановлює правила користування ними. Термін «право на свободу» означає наявність гарантій невтручання з боку держави.

Демократичні країни гарантують свободу об'єднань, мирних зібрань, релігії, переконань і забезпечують право на цю свободу. Такий підхід гарантує свободу вибору і не потребує спеціальних законів про суспільні об'єднання чи релігійну діяльність. На відміну від демократичних країн Європи країни регіону Центральної Азії виходять з позицій не гарантії, а забезпечення права на об'єднання, релігію та інше, встановлюючи певні обмеження. Ці обмеження встановлюються довільно, безпідставно і стають основою привілеїв які надає держава.

Одним з найсерйозніших недоліків на сьогодні є відсутність урядової позиції у сфері державної релігійної політики. Як наслідок, місцева влада часто застосовує релігійне законодавство на власний розсуд, і в країні фактично відсутня єдина державна політика щодо релігії.

Порівняльний аналіз дозволяє прийти до висновку, що Конституції України і Казахстану в цілому охоплюють основні принципи та ідеї, закладені в ключових міжнародних пактах, що обидві країни ратифікували на різних етапах свого існування. Зокрема, такі важливі нормативні акти, як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії або переконань, Європейська конвенція про захист прав

людини та основних свобод, а також акти ОБСЄ, входять у склад основоположних документів, які визначають правові основи обох країн.

Акти Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) правом, яке встановлює певний рівень відносин між країнами-учасницями та їх політичні зобов'язання. Оскільки ці акти не мають характеру правових зобов'язань, їх неможливо посилювати судовими заходами, і вони не вимагають ратифікації як міжнародні договори. Україна є учасницею ключових актів цієї організації та визнає відповідні стандарти щодо захисту права на свободу совісті та віросповідання. Незважаючи на зауваження, висловлені деякими правозахисниками щодо окремих положень, зокрема у Конституції України, основні закони обох країн стверджують пріоритетність особистих прав людини, визнають релігійне та ідейне різноманіття, а також захищають право на свободу совісті. Вони також забезпечують врахування загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів як невід'ємної складової їх правових систем. Ці права підтримуються як пріоритетністю правил міжнародних договорів і норм міжнародного права перед національним законодавством, так і безпосередньою та прямою дією Конституцій на території обох країн. Розуміючи, що Конституції встановлюють лише базові принципи, а не механізми реалізації заявлених прав і свобод, важливим вважається існування нормативних актів, переважно законів в Україні та Казахстані, які визначають конкретні механізми для здійснення вказаних прав та свобод.

Міжнародна діяльність України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання свідчить про те, що зобов'язання нашої держави в цьому контексті впливають з її участі в таких міжнародних організаціях, як ООН, Рада Європи, та ОБСЄ. Зобов'язання України в контексті Ради Європи з охорони права на свободу совісті та віросповідання впливають з її членства в цій міжнародній організації та з участі у ратифікації конвенцій, укладених в рамках цього об'єднання, до яких Україна приєдналася. На універсальному рівні, у сфері захисту права на свободу віросповідання, Україна взаємодіє з

різними організаціями, зокрема, Радою з прав людини та Спеціальним доповідачем з питань свободи релігії та віросповідання. Їх повноваження базуються на Статуті ООН, і вони включають Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет з прав дитини та Комітет з ліквідації расової дискримінації. Україна, як сторона в різних конвенціях, має зобов'язання перед цими органами, спрямовані на захист та забезпечення свободи віросповідання. Різні універсальні міжнародні документи, зокрема ті, що визначаються ООН та ЄС, визначають необхідність впровадження міжнародних стандартів у сфері свободи віросповідання в національне законодавство, що знаходить своє втілення в правовому полі України.

Україна має сприятливе політико-правове середовище, а також в суспільстві існує традиційний плюралізм і толерантність щодо свободи віросповідання, що підтверджується віросповідною практикою. Це створює достатні умови для поширення різних вірувань та закріплення їх у діяльності релігійних організацій, незважаючи на зовнішні й внутрішні протистояння.

РОЗДІЛ 3. СВОБОДА ВІРОСПОВІДАННЯ ТА РЕЛІГІЙНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Впродовж усієї своєї історії людство зазнавало чимало потрясінь: епідемії, війни, голод, природні катаклізми, постійна боротьба за виживання, свободу і право вибору. У другому десятилітті 21 століття людство стикнулося з однією з наймасштабніших загроз – пандемією COVID-19 (коронавірус). Виявлення суперечливості існування людського в соціумі під час пандемії стає ключовим аспектом філософського дискурсу. Пандемія розкриває діалектику перебування людини як на самоті, так і серед маси. В цьому контексті виникають питання про нашу найбільшу вразливість: чи це тоді, коли ми залишаємося на самоті, чи, навпаки, коли перебуваємо серед людей. Ці питання не стосуються лише нашого фізичного здоров'я, але й загального існування. Пандемія викликала роздуми про природу нашого соціального існування, поставивши нас перед важким завданням зберегти спільність, коли наше фізичне відокремлення може виглядати як необхідність. Цей дискурс може привести до нових роздумів про наше місце в світі, і як ми взаємодіємо одне з одним у найскладніші часи [63, с.26-30].

Коронавірус переписав звичайний ритм нашого життя, ставши глобальним катастрофічним явищем, яке вплинуло на всі сфери людського існування. Цей глобальний виклик переплітається з історією, філософією, релігією, технологіями, та, безперечно, з правами і свободами.

Однією з ідей, яку ми висвітлюємо у нашому дисертаційному дослідженні, є вплив пандемії на концепцію свободи в сучасному світі. Свобода, як ключове поняття гуманітарного суспільства, у цих непередбачуваних умовах стикається з новими викликами та можливостями. Застосування карантинних обмежень та інших заходів для боротьби з пандемією суттєво вплинули на права та свободи громадян. Пандемія не тільки викликала серйозну загрозу здоров'ю, але і стала приводом для роздумів про

природу і значення «свободи» в умовах кризи. Основні принципи свободи, які стали чіткою відзнакою розвиненого суспільства, потрапили під пильне око обмежень та карантин, застосований для збереження громадського здоров'я та життя.

Релігія та пандемія COVID-19 взаємодіють на різних рівнях, включаючи культурний, соціальний та психологічний. Зазначимо деякі ключові аспекти цієї взаємодії:

- зміни в релігійних практиках та обрядах як необхідний крок для збереження своєї присутності в релігійному житті країни;
- скасування релігійних зборів: багато релігійних обрядів та заходів були обмежені або скасовані через пандемію для запобігання поширенню вірусу. Це включає скасування богослужінь, паломництв, групових зібрань та інших заходів;
- віртуальні збори: більше релігійних груп почали використовувати технології для проведення віртуальних зборів та служінь, таких як відеоконференції, онлайн-трансляції богослужінь, трансляції в ютубі, фейсбуці та інших мережах;
- співвідношення релігійних вірувань та наукових фактів: в різних релігійних спільнотах можуть бути різні підходи до вакцинації. Деякі можуть вважати це необхідним для захисту спільноти, тоді як інші можуть мати сумніви або вагатися через релігійні або моральні погляди;
- віра в божественний захист: деякі люди можуть висловлювати впевненість, що їхня віра та молитви є джерелом захисту від хвороби. Це може впливати на їхню готовність дотримуватися рекомендацій медичних фахівців;
- релігія та психосоціальне благополуччя: релігійні спільноти можуть грати важливу роль у підтримці своїх членів під час

пандемії та кризових явищ (військової агресії), надаючи допомогу, моральну підтримку та ресурси;

- стрес та втрати: в той же час, пандемія може викликати стрес та втрати, що робить релігійні обряди і спільноти ще більш важливими для психосоціального благополуччя;
- міжконфесійний та міжрелігійний діалог: в певних випадках може виникнути співпраця між різними релігійними групами для надання допомоги та ресурсів для боротьби з пандемією;
- конфлікти через релігійні обмеження: з іншого боку, пандемія може призводити до конфліктів через релігійні обмеження та розходження у вірі, ставлені до осучаснення, певної модернізації релігійних практик.

Ми переконані, що взаємодія релігії та пандемії комплексна і залежить від культурного та релігійного контексту кожного регіону чи групи. Так, вплив пандемії COVID-19 на релігійні практики і уявлення про релігійну свободу став предметом значного дослідження та обговорення. Пандемія вплинула на релігійні обряди, змушуючи віруючих шукати альтернативні форми богослужінь, через введені обмеження на громадські зібрання. Закриття молитовних будинків, синагог, церков і мечетей стало реальністю, і це викликало не лише реакцію вірян, але й висунуло запитання про обмеження релігійної свободи в умовах екстримальних обставин. Окрім того, пандемія також викликала роздуми про роль релігії в сучасному суспільстві, її здатність допомагати в кризових ситуаціях, а також виникнення нових форм вираження релігійності, таких як віртуальні богослужіння чи онлайн-зустрічі [80]. Ми вважаємо, що вивчення взаємодії між пандемією і релігією має важливе значення для розуміння динаміки розвитку сучасного суспільства та визначення перспектив подальших змін у релігійних практиках та уявленнях.

Коронавірусна пандемія дійсно вплинула на релігійну безпеку та свободу віросповідних практик, викликала і підняла ряд проблем у сучасному

релігійному просторі. Наприклад, в Україні вона спричинила переформатування православного ландшафту, відсутність конструктивної співпраці між релігійними організаціями та державою, політизацію конфесійного середовища, неврегульованість нормативно-правових документів у міжконфесійних та державно-конфесійних відносинах та інші проблеми [60; 59]. Ми не говоримо, що усі перелічені проблеми виникли в один момент, вони існували і раніше, не було каталізатора який виніс їх на поверхню, на жаль, таким каталізатором стала саме пандемія.

Ці зміни мали вплив на форму обрядово-культових практик, державно-конфесійні відносини і систему «профанне-сакральне». Пандемія призвела до введення обмежувальних заходів, які вплинули на свободу віросповідання та пересування людей. Звісно, такі обмеження були сприйняті як порушення конституційного права на свободу, свободу віросповідання, що підкреслює складність забезпечення релігійної свободи під час кризових періодів [80, с. 70]. Отже, пандемія суттєво вплинула на релігійну сферу, спонукаючи до переосмислення та трансформації різних аспектів релігійного життя і взаємин між релігійними організаціями та державою.

Так, пандемія COVID-19 призвела до скасування богослужінь і релігійних зібрань у багатьох конфесіях з метою запобігання поширенню вірусу. Це стало необхідним заходом для збереження здоров'я та безпеки вірян і громад. Багато церков, синагог, мечетей та храмів перейшли на проведення богослужінь та релігійних обрядів в онлайн-режимі, щоб забезпечити доступ вірян до духовного життя. Протистоячи кризі, спричиненій боротьбою з коронавірусом, релігійним організаціям довелося піти на значну жертву — призупинення масових богослужінь, фундаментальної духовної потреби для віруючих усіх конфесій. Це обмеження стало серйозним випробуванням їхньої стійкості, оскільки відсутність колективного богослужіння на місці означала фрагментацію релігійних громад, припинення діяльності окремих парафій і втрату частини їхніх доходів. У багатьох католицьких церквах, майже в усіх протестантських церквах у Європі та, меншою мірою, серед православних

церков пожертвування онлайн стало поширеним. Це дозволяє людям робити внески, не виходячи з дому, використовуючи веб-сайт релігійної асоціації [92; 127].

Релігійні організації в усьому світі взяли активну участь у подоланні пандемії та її наслідків, надаючи духовну підтримку, молитви для хворих, родин померлих, медичних працівників і всіх, хто постраждав через цю кризу. Вони також зосередили зусилля на гуманітарній допомозі, розподілі харчових продуктів та медичного обладнання, а також наданні підтримки соціально вразливим групам населення. У період пандемії релігійні організації сприяли зближенню та мобілізації громад, надавали практичну допомогу у вирішенні побутових проблем, а також впливали на формування позитивного морального клімату серед вірян і в суспільстві загалом [124].

Можемо зробити висновок, що пандемія вимагала припинення чи адаптації релігійних практик, але релігійні організації зберегли свою роль у підтримці вірян і спільнот, а також взяли активну участь у зусиллях щодо її подолання.

Пандемія COVID-19 дійсно створила нові виклики для всіх країн, включаючи Україну та Республіку Казахстан, у тому числі для релігійних організацій. Кризова ситуація, пов'язана з пандемією, змусила органи державної влади та релігійні установи адаптуватися та змінювати практику своєї взаємодії.

Україна має свою специфіку щодо взаємодії держави та релігійних організацій, і пандемія відобразила певні особливості цього спілкування. Деякі релігійні установи в Україні підтримували заходи держави, такі як карантинні обмеження та вимоги щодо забезпечення безпеки віруючих. Інші організації, зокрема деякі православні та неконфесійні групи, виступали з критикою стосовно заходів уряду і висловлювали свої протилежні державі погляди щодо релігійної свободи та прав людини.

Взаємодія між державою та релігійними організаціями в умовах пандемії може відрізнятись в різних країнах та регіонах світу, оскільки це

залежить від конкретних політичних, соціокультурних та правових контекстів. Реакції держави та релігійних установ на пандемію можуть бути різними, від зближення та співпраці до конфліктів і напруги. Важливо аналізувати ці взаємодії з урахуванням контексту кожної конкретної країни.

Враховуючи невизначеність та складність кризових ситуацій, які супроводжують пандемію, важливо шукати нові моделі співробітництва між релігійними організаціями та державою. Це може включати розробку спільних стратегій, комунікацію та обмін інформацією, а також взаєморозуміння щодо вирішення пандемічних викликів і захисту прав людей.

Особливо важливою є спроможність суспільства та держави переосмислити взаємини з релігійними організаціями та знайти баланс між дотриманням прав людини на свободу віросповідання та безпекою і здоров'ям громадян.

Православна церква України та інші католицькі конфесії, реагуючи на епідемію COVID-19, проявили високий рівень дисципліни та дотримання карантинних обмежень. Це свідчить про їхню відповідальність і важливу роль в громадському здоров'ї. Релігійні організації, узгоджуючи свої дії з рекомендаціями Вселенського патріархату та Ватикану, зробили свій внесок у боротьбу з пандемією.

У контексті боротьби з епідемією COVID-19 релігійні організації відіграли важливу роль у порятунку життів та зменшенні поширення вірусу. Вони надавали підтримку, контроль та медичну допомогу своїм громадам. Релігійні лідери поширювали інформацію про важливість охорони здоров'я та захисту членів громади, а також надавали душпастирську та духовну підтримку. Вони виступали за захист потреб вразливих груп населення та активно співпрацювали з медичними установами та органами влади.

Наведені факти свідчать про важливість релігійних організацій у соціальному обслуговуванні та підтримці громади під час кризових ситуацій. Вони виявилися готовими адаптуватися до нових викликів і змінювати свою роль, щоб відповісти на потреби громади під час пандемії.

Дійсно, обмеження, які вводилися урядами країн для боротьби з поширенням пандемії COVID-19, безпосередньо впливали на діяльність релігійних організацій. Це стосується публічних зібрань, таких як церковні служби, молитовні збори, урочистості, похорони та обряди [88, с.80].

Якщо ми розглянемо законодавчу базу, яка видозмінювалась під впливом пандемії в Україні, можемо прослідкувати, що тут спостерігається недостатня чіткість урядових розпоряджень, які обмежували діяльність релігійних організацій. Візьмемо до прикладу Постанову Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 року № 211 «Про запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» [72], яка була змінена кілька разів. У початковій редакції заборонялося проведення громадських зібрань з більш як десятьма учасниками, це стосувалося усіх громадських зібрань, культурних, обрядових, сюди включаємо збори релігійних організацій. Однак 2 квітня 2020 року уряд змінив формулювання та підкреслив, що всі громадські зібрання, включаючи релігійні, мають бути заборонені [88, с.76-77].

Одночасно з цим на офіційному сайті Кабінету Міністрів повідомлялося, що храми не будуть закриті. Така загальна ситуація створила плутанину та призвела до численних інтерпретацій обмежень релігійної свободи. Наприклад, експерти Інституту релігійної свободи вказали, що обмеження стосувалися лише громадських зібрань, але не згадувалися інші релігійні заходи, такі як домашні збори, соціальна допомога для потребуючих та інші приватні форми вираження релігійних переконань.

Ця неоднозначність та розбіжності в інтерпретації обмежень створювали складнощі для релігійних організацій і породжували конфлікти між владою та релігійними спільнотами, що викликало вже інше явище «питання релігійної безпеки» та захисту прав віруючих.

Так, невизначеність та розбіжності в регулюванні функціонування релігійних організацій в умовах пандемії були притаманні не тільки Україні, а й багатьом іншим країнам. Це призвело до ситуацій, коли велика кількість

вірян продовжувала відвідувати церковні богослужіння окремих релігійних організацій, що спостерігалось в Європі та Азії [80].

У рамках дослідження кафедри релігієзнавства філософського факультету у проєкті НФДУ «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії» було проведено вивчення громадської думки щодо обмежень свободи в часи пандемії, воно показало, що більшість респондентів погоджувалися з відкриттям культових місць за умови дотримання заходів безпеки, таких як носіння масок та соціальне дистанціювання. Проте варто зазначити, що мешканці різних регіонів України мали різні підходи до цього питання. До прикладу, мешканці Півдня та Сходу країни були більш обережними на регіональному рівні, тоді як жителі Заходу та Центру підтримували більш ліберальний підхід до функціонування релігійних організацій [88, с.78].

У зв'язку з відсутністю чітких вказівок від уряду щодо того, які конкретно дії можуть бути проведені в церквах та інших релігійних спорудах під час культових та обрядових заходів, релігійні лідери використовували заяви владних структур, чинне законодавство про дотримання санітарних норм та досвід інших країн у своїй віросповідній та культовій діяльності. Вони розробляли методичні рекомендації для віруючих щодо поведінки під час карантину. Однак дотримання карантинних обмежень з боку представників державної та місцевої влади в регіонах становило справжню проблему для церков.

Через відсутність чіткого тлумачення постанови № 211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» [72], деякі храми були закриті. У зв'язку з цим, незадовго перед Великоднем Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій звернулася до прем'єр-міністра України Дениса Шмигала та Міністерства внутрішніх справ України з пропозиціями щодо забезпечення прав громадян, конституційного права на релігійну свободу під час карантину. Також Асоціація українських церков і релігійних організацій

закликала уряд пояснити постанову № 211 і звернутися до місцевої влади та поліції з метою запобігання непорозумінням та хаосу під час святкування Великодня.

Варто відзначити, що такі організації як Православна Церква України, Українська Греко-Католицька Церква та Римо-Католицька Церква в Україні показали сприяння виконанню та дотриманню норм під час карантину, дотримуючись рекомендацій [80]. Досить показовим моментом є те, що держава розглядає релігійні організації не як інституції поширення пандемії, а як союзників у боротьбі з нею.

З 5 червня 2020 р. Уряд дозволив проведення релігійних заходів у приміщенні за умови, що в храмі буде перебувати не більше однієї людини на 1,5 квадратних метра [Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, 23]. У найбільш напружений період пандемії провідні церкви України, узгоджуючи свої дії з Міністерством охорони здоров'я та Міністерством культури, молоді та спорту, представили рекомендації щодо заходів безпеки під час проведення богослужінь та інших релігійних подій: обмеження богослужінь з фізичною присутністю більше 10 осіб, якщо це можливо, проведення їх у режимі онлайн. Рекомендація віруючим утримуватися від прикладання до ікон протягом періоду карантину. Забезпечення дистанції не менше 1,5-2 метрів між віруючими та священниками, наявність антисептичних засобів у храмах, носіння засобів захисту [60].

У грудні 2020 року Уряд України ухвалив нові карантинні обмеження з метою протидії поширенню пандемії COVID-19. Деякі з цих обмежень стосуються діяльності релігійних організацій. Зокрема, відповідно до підпункту 7 пункту 2 постанови Кабінету Міністрів, «на період карантину на всій території України була заборонена діяльність культових споруд і приміщень, облаштованих для молитовних потреб, які не забезпечують можливість обмеження кількості відвідувачів з розрахунку одна особа на 5 квадратних метрів споруди чи приміщення. Проведення релігійних заходів на

відкритому повітрі, якщо не забезпечено дотримання дистанції в 1,5 метра між присутніми» [Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARSCoV-26: Постанова КМ від 9 грудня 2020 року № 1236].

Щодо розгляду ще одного питання пов'язаного з пандемією та свободою людини - питання вакцинації. Предстоятель Православної Церкви України Митрополит Епіфаній чітко висловив свою позицію та позицію церкви стосовно вакцинації та важливості усвідомлення необхідності цього заходу для захисту від пандемії. Він наголосив, що «це не має релігійного підтексту і є питанням особистого вибору та свободи». Заявивши, що хвороби існували і до початку пандемії, він закликав вірян не вірити міфам і враховувати, що в умовах пандемії вакцинація є єдиним ефективним заходом захисту [Доповідь Митрополита Київського і всієї України Епіфанія на засіданні Архієрейського Собору Української Православної Церкви (Православної Церкви України) 15 грудня 2020 року, 21].

Таким чином, можна зробити висновок, що державна влада в Україні демонструвала двозначне ставлення до функціонування релігійних інституцій під час пандемії. З одного боку, були введені обмеження на проведення церковних служб з метою запобігання поширенню вірусу. Проте з іншого боку, спостерігалася взаємодія між центральною владою та лідерами релігійних конфесій з метою надання допомоги інфікованим та запобігання масовому поширенню вірусу і смертності серед населення.

Це свідчить про те, що українська влада адаптувалася до ситуації та динаміки пандемії, враховуючи як медичні рекомендації, так і потреби релігійних організацій та вірян. Взаємодія між владою і релігійними лідерами спрямовувалася на спільну мету боротьби з пандемією та мінімізацію її негативних наслідків.

Отже, під час пандемії українська влада виявила гнучкість та здатність до пристосування в роботі з релігійними організаціями, реагуючи на зміни ситуації та враховуючи безпекові потреби громадян.

Якщо розглядати відношення до пандемії з боку академічного релігієзнавства, то воно вбачає в пандемії як загрозу, так і виклик для змін і можливостей пристосування та «виживання» релігійних організацій. Загроза полягає в тому, що рекомендації від світових та державних органів, що відповідають за безпеку, забезпечення здоров'я населення, можуть призвести до обмежень у діяльності релігійних організацій. Вчені висловлювали обурення та стурбованість стосовно можливості зупинки у роботі релігійних організацій через радикальні заходи безпеки під час пандемії. Це демонструє як пандемія викликає не лише фізичні загрози, але і змушує переосмислити соціокультурні аспекти життя, включаючи релігійні практики та їхнє місце в суспільному просторі. Перед релігійними громадами постають нові питання та виклики: як саме адаптуватися, не втратити прихильників (віруючих), допомогти пережити і надати моральну і фізичну допомогу під час різних кризових станів, наприклад коронавірусна пандемія чи військова агресія, збройні конфлікти регіонального та світового масштабу [39; 80].

В цих моментах можемо висловити стурбованість щодо можливого глибокого впливу пандемії на релігійне середовище. Пандемія висунула перед церквами та релігійними організаціями фундаментальні питання щодо їхнього існування та функціонування. Онлайн-богослужіння та нові умови життя під час карантину поставили перед церковними організаціями завдання реаналізувати значення та сенс релігійних обрядів і таїнств в модернізованому ракурсі. Можемо допустити необхідність нового проповідництва, яке враховувало б особливості онлайн-комунікації та виклики сучасного світу. Можливо церквам доведеться по-новому обґрунтовувати актуальність своїх традицій та ритуалів в умовах видозміненої реальності. Зазначимо, що пандемія вимагає від церков розуміння глибини викликів та готовності до

подальшої модернізації та технологізації церковного життя, обрядовості, практик.

Релігія, присутня в сфері внутрішнього життя людини, діючи як чинник, що здатен полегшувати переживання межових ситуацій людської екзистенції, таких як тяжкі хвороби, смерть близьких, фізичні та моральні страждання [80, с.99]. У цьому процесі проявляється терапевтична функція релігії, її основна роль у забезпеченні психоемоційної стабільності та рівноваги.

Сучасне глобалізоване суспільство активно висуває принципи свободи віросповідань, але одночасно воно також стає свідком поширення релігійних вчень різного характеру та спрямування, і тут виникає ще одне питання тісно пов'язане зі свободою, це питання релігійної небезпеки. Це викликає внутрішній конфлікт, оскільки в глобалізованому світі, де важливо визнавати різноманітні світогляди, поширення деструктивних релігійних вчень може привести до конфліктів і неспокою.

Релігійні вчення, які поширюються у мережевому вигляді, можуть виникати під час кризових періодів, коли люди шукають духовний вихід і готові приймати нові релігійні переконання, що становить вже певну небезпеку і потребує відслідковування та скерування. Можна порівняти поширення релігійних вчень з епідемією (О. Предко) «.. це масове явище інтенсивного поширення релігійних уявлень, ідей, вчень, яке на індивідуальному рівні розгортається як процес втрати самоідентифікації людини, який спричинений посиленістю емоційно-чуттєвої сфери та ґрунтується на вірі, наслідуванні, навіюванні, само- і взаємонавіюванні» [88, с.55], вказуючи на швидкість їхнього розповсюдження та вплив на масову свідомість, а також на те, як вони можуть впливати на світогляд та поведінку великої кількості людей. Як під час епідемії захворювання передається від особи до особи, що сприяє його швидкому поширенню та впливу, щось схоже можемо спостерігати і з поширенням нових течій та рухів релігійного характеру, які не завжди несуть добро та спокій у суспільство та для різних незахищених спільнот, що легко підпадають під їх вплив. Цікавим є питання про чинники, які сприяють

поширенню релігійних вчень та чому вони періодично виникають в історії, викликаючи своєрідний «спалах епідемії» переносячи це і до релігійної сфери.

Олена Предко наводить цікаву думку, що індивід, який «заражений релігійною ідеєю», може легко стати частиною маси та підпорядковуватися харизматичній особистості. Це, в свою чергу, може привести до дестабілізації або руйнування соціальної спільності. Особливий акцент робиться на тому, що в натовпі людина може втратити почуття відповідальності та стати «заручником несвідомої діяльності». Пропонуємо розглянути шлях релігійної епідемії, що проходить кілька етапів: по-перше все починається з підготовчого етапу, де формуються уявлення та ідеї, які слугують ґрунтом для виникнення релігійної епідемії. Далі відбувається релігійний спалах, який втягує все більше людей, підсилюючи харизматичність лідера різного роду діями та одкровеннями. Після цього настає етап експансії та структурування, коли початковий пасіонарний рух перетворюється в соціальні організації, інститути, культури, субкультури, а в кінцевому підсумку - в думки, почуття, поведінку та спосіб життя [Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії, 2020, 80]. За визначенням дослідниці Олени Предко «релігійні епідемії – це масове явище інтенсивного поширення різних релігійних уявлень, вірувань, які набувають епідемічного характеру в той чи інший історичний період» [88, с.147].

Ці рухи зазвичай виникають як опозиція до традиційної релігії, що має домінуючу роль у певному регіоні. Однак їх головним мотивуючим чинником є пошук нових цінностей та орієнтацій. Біфуркаційним топосом релігійних епідемій є харизматична особистість, яка постійно підживлює свою божественність та неординарність. Ця особистість залучає й мобілізує своїх послідовників. Світоглядною основою їх вчення є міжрелігійний синтез, де еклектично поєднуються різні віровчення, культивуючи ідеї есхатологізму. Таким чином, релігійно-психічний вірус епідемії, виникаючи на межі соціально-духовних потрясінь, змінює не лише релігійний простір, але й світоглядно-ціннісні орієнтації їхніх послідовників завдяки наслідуванню,

самонавіюванню та взаємодії. Для питань свободи та релігійної безпеки, нашої країни та світової спільноти є важливим, на нашу думку, вивчення та спостереження за розвитком таких рухів. Певний контроль з боку державних органів здатен забезпечити і стримати екстремістські настрої, якщо такі будуть виникати у межах таких рухів і їх прихильницьких кіл.

Повертаючись до теми пандемії коронавірусу, зазначимо, що в 2019 році вона створила різні виклики для всіх країн, включаючи Україну. У кожній країні релігійні установи відповідали на виклики пов'язані з пандемією відповідно до своїх власних переконань, а це, в свою чергу, вплинуло на їх функціонування. В Україні, релігійні організації реагували на виклики пандемії по-різному, враховуючи свої традиції та обставини. Аналіз цих змін є важливим для розуміння взаємодії держави та релігії в умовах кризи.

Аналізуючи взаємодію між українським суспільством, державною владою та конфесіями в контексті коронавірусної пандемії, можна стверджувати, що існуюча модель взаємодії виявилася дещо недостатньою для ефективного вирішення кризової ситуації. Висока ступінь невизначеності, характерна для соціальних криз, взаємодія з якими потребує специфічних стратегій та механізмів, призвела до непрацездатності існуючої моделі. Перелічимо аспекти які, на нашу думку можуть впливати на реформування моделі такої взаємодії:

-
1. Невизначеність: значна невизначеність у вирішенні проблем, пов'язаних з пандемією, вимагає гнучкості та адаптивності від усіх сторін.
 2. Розвиток моделей прийняття рішень: наявність адаптивних та ефективних моделей прийняття рішень є критичною для взаємодії між усіма сторонами.
 3. Інформаційна база: доступ до достовірної інформації та розвинена інформаційна база є ключовими для ефективної комунікації та прийняття обгрунтованих рішень.

4. Співпраця та діалог: зміцнення механізмів співпраці та діалогу між урядом, релігійними групами та суспільством може сприяти кращому розумінню потреб і позицій кожної сторони.
5. Психосоціальна підтримка: урахування психосоціальних аспектів та забезпечення емоційної підтримки для населення є важливим компонентом моделі чіткого реагування, взаємодії у різних сферах.

Загальний перегляд і оновлення моделі взаємодії може допомогти справлятися з кризовими ситуаціями більш ефективно та адаптивно, уникаючи протиріч у сфері свободи, релігійного вираження та віровизначеності.

Велика частина правової системи зазвичай стосується конкретних аспектів поведінки та визначає правила, які регулюють соціальні відносини. З іншого боку, мораль та духовність часто розглядаються як питання особистого переконання та внутрішніх цінностей, які можуть бути поза межами державного втручання. Засудження або підтримка певних моральних цінностей через правові засоби може варіюватися в залежності від культур, історії та сучасних соціальних стандартів. Однак важливо враховувати, що розвиток правових систем і суспільства може призводити до зміни в уявленнях про те, які аспекти життя можуть бути об'єктом регулювання. Також слід відзначити, що індивідуальна свобода та права часто захищаються правовими гарантіями, але це також може супроводжуватися обов'язками та відповідальністю перед суспільством. Таким чином, існує динамічна взаємодія між правом, мораллю та свободою, яка змінюється відповідно до соціокультурного контексту [24; 29; 59].

Так, загальні принципи прав людини, включаючи свободу думки, совісті і релігії, визначені в різних міжнародних документах, включаючи Загальну декларацію прав людини [29], надають правовий фундамент для гарантування цих прав у різних країнах. Ми вже згадували у своєму дослідженні про Статтю 18 Загальної декларації прав людини, у якій стверджуються права на свободу, у тому числі свободу релігії та віросповідних практик [29]. Ці права мають

бути забезпечені як у громадській, так і в приватній сфері, включаючи учення, богослужіння і виконання релігійних обрядів. Деякі країни можуть мати конституційні гарантії щодо свободи релігії та совісті, в той час як інші можуть включати ці принципи у свої законодавчі норми. Важливо також враховувати, що, незважаючи на існуючі правові гарантії, реалізація цих прав може стикатися з різними викликами, такими як соціокультурні фактори, політичні обставини і конфлікти інтересів.

Для забезпечення та підтримання миру і правової гарантії, важливо, щоб релігійні установи та їхні представники дотримувалися загальноприйнятих норм та правил, виконували положення місцевого законодавства та співпрацювали з урядовими органами для забезпечення безпеки громади в умовах небезпек (пандемії). Така співпраця є необхідною для захисту здоров'я громадян та підтримки глобальних зусиль у боротьбі з пандемією [80, 107].

Більшість релігійних організацій в Україні прийняли нові правила існування у зв'язку з небезпекою для життя людей, і змогли активно адаптуватися, зберегти склад своїх прихильників, хоч і не без мінусового показника. У ході такої адаптації виникали і спірні моменти: активним було обговорення питання «інтернет-євхаристії», зокрема в православній громаді. Варто відзначити, що католики, незважаючи на поширення COVID-19 в країнах з найбільшою кількістю віруючих, обмежились одними лише онлайн-формами участі в таїнствах. Це може свідчити про те, що для них пріоритетними є питання релігійної безпеки, але разом з тим дотримання принципів свободи совісті та віросповідань. Враховуючи, що кількість постійних учасників церковних обрядів досить невелика, вони не прагнули змінювати форми таїнств. Ця тенденція особливо помітна в Україні, де католики становлять значну частину вірян: 17 березня Римо-Католицька Церква (РКЦ) в Україні випустила звернення до єпископів з пропозиціями щодо церковної діяльності під час пандемії. Окрім рекомендацій щодо соціального дистанціювання та маскового режиму, РКЦ пропонувала обмежувати участь віруючих у церковних богослужіннях та активно

використовувати різні канали зв'язку, включаючи радіо, телебачення, інтернет та соціальні мережі [80]; греко-католицьке духовенство отримало рекомендації щодо проведення літургій під час карантину, вони включали проведення Великоднього богослужіння поза межами приміщення, можливість участі в телевізійних службах та ін., задля уникнення скупчення людей в одному приміщенні.

Під час таких загрозливих станів як пандемія, ми можемо спостерігати цікаве явище, яке виводить рівень культових практик та релігійну обрядовість на інший рівень. Технологізація суспільства, глобалізаційні процеси, змушують йти в ногу з часом і дещо змінювати давно усталені норми та правила. Зміни – це рух і титанічна робота для пристосування до нових умов дійсності і виживання в цій новій реальності. Застосування обмежень, у зв'язку з загрозою, особливо під час релігійних практик, є дійсно виправданою та необхідною мірою захисту людей, людське життя та здоров'я – завжди в пріоритеті. Головне, щоб не бажаючи кращого, відслідкувати ту тонку межу порушень прав самої людини, зокрема ми говоримо про свободу – одну з найбільших цінностей та особливостей людського роду, дану від народження [1; 38; 50].

На відміну від ситуації в Україні, в деяких країнах та релігійних спільнотах виникли прояви непокори стосовно рішень влади та вищих духовних лідерів. Наприклад, в Пакистані та Індії, а також у країнах Європи, зокрема на Балканах, відбулися масові релігійні заходи, навіть при обмеженнях, визначених владою. Часто це явище пов'язане з сумнівами щодо існування самої епідемії та загроз, які вона викликає. Важливо відзначити, що участь релігійних організацій у протидії поширенню коронавірусу свідчить про їхню готовність адаптуватися до сучасних соціальних викликів. Для багатьох віруючих християн криза стала каталізатором для усвідомлення необхідності розвитку нових форм діяльності та залучення нових людей до церкви. У багатьох країнах пандемія сприяла зростанню міжконфесійного діалогу. Соціальні зміни, викликані пандемією, підкреслили актуальність

проблем та прискорили процеси, що відбуваються в межах внутрішньо-церковного життя [88].

Використовуючи законодавче регулювання для визначення прийнятних способів і меж здійснення свободи совісті та віросповідання, держави мали на меті забезпечення соціального миру і стабільності. Зазначено, що в цьому контексті важливо збалансувати інтереси громадян, їх об'єднань, суспільства та держави. Також відзначимо, що умови пандемії, все ж призвели до обмежень свободи віросповідання. Ці обмеження не завжди пов'язані з необхідністю стримання протизаконних дій, але можуть бути обґрунтованими та виправданими необхідністю захисту від загроз життю та здоров'ю громадян.

Більшість урядів врахували керівні принципи для релігійних громад та лідерів, які були розроблені спільно з представниками релігій у Світовій організації охорони здоров'я. Відповідаючи на виклики, пов'язані з COVID-19, світська влада закликала релігійні громади адаптувати свою діяльність до епідеміологічної ситуації [60, с.87].

Православна Церква України (ПЦУ) відзначилася тим, що дотримувалася рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ), Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) та загальних директив держави стосовно обмеження функціонування релігійних організацій під час пандемії COVID-19. Однак в ПЦУ виникла внутрішня дискусія та конфлікт серед духовенства щодо можливості проведення онлайн-таїнств, зокрема Причастя та Сповіді. У ПЦУ внутрішні конфлікти були пов'язані з питаннями, чи слід імплементувати онлайн-формат для певних обрядів і таїнств.

Можемо зробити кілька важливих висновків щодо державно-конфесійних відносин в Україні під час пандемії COVID-19:

1. Стратегії влади: Уряд України вибрав дві стратегії у відношенні до релігійних організацій - обмежувальну та партнерську. Обмежувальна стратегія була спрямована на зменшення поширення вірусу, в той час як

партнерська мала на меті співпрацю та взаємодопомогу в боротьбі з пандемією.

2. Часткові обмеження: релігійним організаціям довелося вводити часткові обмеження на відвідування богослужінь, враховуючи необхідність забезпечення епідеміологічної безпеки.
3. Гармонійна взаємодія: подальша гармонійна взаємодія між державою та релігійними організаціями залежить від різних факторів, таких як епідеміологічна ситуація, рішення влади та підтримка релігійних лідерів.

Можна виокремити цікавий аспект динаміки взаємодії між релігійними організаціями і владою під час пандемії, який впливає на релігійну безпеку, права та свободи громадян, що забезпечуються на інституційному рівні та впливають на сам імідж релігійних організацій. Дилема релігійних організацій: релігійні організації зіткнулися з вибором щоб повністю відмовитись від функціонування своїх культових споруд та частковим обмеженням доступу до богослужінь. Ця ситуація створила складний вибір між вірою та відповідальністю перед громадою та владою. Під впливом пандемії релігійна безпека переформатувалася.

Створюється своєрідний алгоритм, де світоглядно-ціннісна криза та підсилений статус богообраності релігійних ієрархів грають ключову роль. Релігійна безпека піддається впливу світоглядно-ціннісної кризи, особливо в контексті обрядово-культових практик, підвищений статус богообраності та харизматичність релігійних лідерів виявляються як чинник, який може вплинути на сприйняття релігійною громадою обмежень та на відносини з владою. Ці процеси відображають глибокі трансформації в релігійному ландшафті під час кризових ситуацій.

Дослідження, про яке ми згадували, здійснене у контексті проекту «Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії», розглядає релігійну безпеку з двох ключових аспектів: зміцнення віри в релігійних

спільнотах може сприяти збереженню особистої безпеки. Віра може слугувати джерелом надії, подолання страхів та допомоги в розумінні кризових ситуацій. Віра також може відігравати важливу роль у житті спільнот. Релігійні громади мають взаємодіяти для забезпечення допомоги та підтримки своїм членам під час кризи. Друге, це зниження рівня релігійності або його незмінюваність. Деякі люди можуть докладати зусиль для збереження стабільності в умовах кризи, шукати рішень у раціональних або нерелігійних факторах. Ці питання вивчення релігійної безпеки дозволяють розглядати це не тільки як особисте вірування, але й як чинник, що впливає на безпеку громади і держави. Особистісна віра та її зміцнення вказують на важливу роль у житті під час пандемії.

Наш підхід до впровадження нововведень у богослужіння та таїнства і водночас дотримання прав та свобод враховує важливі аспекти: толерантність, обережність і врахування психології віруючих. Розуміння та врахування психології віруючих важливо для успішної адаптації їх до змін. Обов'язкові обмеження можуть викликати стрес та недовіру, тому важливо підходити до цього з обережністю. Збалансований підхід дозволяє зберегти довіру та уникнути конфліктів. Це може сприяти швидшому сприйняттю нововведень та зменшенні негативних реакцій. Ритуальна традиція може стати перешкодою в імплементації нових форм таїнств, і це важливо розуміти для успішної модернізації. Зазначені підходи відзначають важливість врахування не лише медичних аспектів кризи, але й психологічних та культурних вимірів, щоб забезпечити більш ефективну і прийнятну для віруючих реакцію на нововведення.

Вирішення цих проблем може вимагати комплексного підходу та узгоджених дій з обох сторін. Оновлення законодавства: розгляд та оновлення законодавства, яке регулює діяльність релігійних організацій, може врахувати нові реалії, зокрема, пандемію. Це може включати приведення у відповідність норми закону до викликів сучасної доби, врахування таких обставин, як пандемія, та чітке визначення прав та обов'язків релігійних організацій та

влади. Діалог і консультації: проведення регулярних діалогів і консультацій між представниками світової влади і релігійними лідерами може допомогти вирішити питання дотримання карантинних норм і забезпечення релігійної безпеки. Освіта і інформаційна робота: здійснення інформаційної кампанії щодо важливості дотримання карантинних норм і заходів безпеки в релігійних об'єктах може підвищити рівень усвідомлення серед віруючих. Спільна розробка гнучких стратегій утримання карантинних заходів, які враховують релігійні практики, можуть бути корисними для забезпечення безпеки та одночасного забезпечення свободи віросповідання. Такий стиль може сприяти створенню збалансованого підходу, який враховує як потреби безпеки в умовах пандемії, так і конституційні гарантії свободи віросповідання.

На базі філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 17 червня 2021 року було проведено наукову конференцію, присвячену 25-річчю Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРо). Теми які підіймалися на зустрічі були присвячені і важливості вивчення релігійної безпеки в Україні в межах освітнього процесу. А саме: мова йшла про вивчення та аналіз законодавчих актів, що регулюють діяльність релігійних організацій в умовах коронавірусної пандемії і відповідні інструкції ВРЦіРо [60].

Всеукраїнська Рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРо) грає важливу роль у захисті релігійної свободи та сприянні реальному втіленню релігійного плюралізму в Україні. Це організація, що об'єднує широкий спектр релігійних громад, забезпечуючи їхню представницьку участь і консенсусне рішення. Оскільки ВРЦіРо об'єднує понад 95% релігійних організацій в Україні, вона включає представників різних віросповідань, включаючи православ'я, католицизм, протестантизм, юдаїзм та іслам. Рішення ВРЦіРо приймаються консенсусом, що означає, що всі релігійні громади мають однаковий вплив незалежно від їхнього розміру чи чисельності. Представництво менш релігійних груп: цей підхід забезпечує, що навіть менш релігійні групи мають можливість висловлювати свої думки і долучатися до

процесу прийняття рішень. Захист релігійної свободи: ВРЦіРО виконує активну роль у захисті релігійної свободи та прав релігійних громад перед урядом та іншими інституціями. Важливий фактор у державно-церковних відносинах відіграє організація, що є невід'ємною частиною моделі державно-церковних відносин в Україні, сприяючи діалогу між державою і релігійними громадами. Ця модель дозволяє уникнути домінування однієї релігії чи групи і поширення різноманітності та рівності в участі різних конфесій у процесі прийняття рішень.

Пандемія COVID-19 зачепила практично кожен регіон світу, включаючи Європу та Центральну Азію. Пандемія викликала значні проблеми для системи охорони здоров'я, економіки та суспільства в цих регіонах. Європейські та Центральноазійські країни розглянули різні стратегії боротьби з пандемією, включаючи карантини, вакцинаційні кампанії та інші громадські заходи. Важливо продовжувати моніторинг та оцінювати вплив пандемії, а також розглядати підсумки та розробляти підготовку у разі майбутніх глобальних викликів.

Насправді, забезпечення громадянських прав і свобод є ключовим завданням в умовах, коли уряди здійснюють заходи для боротьби з COVID-19. Особливо важливо уникати використання пандемії як виправдання для порушення прав людини, дискримінації та зловживання. Також досягнення будь-яких конфліктів та збереження безпеки повинні відбуватися в рамках міжнародного гуманітарного права, з особливою увагою до захисту цивільного населення. Дотримання державами своїх зобов'язань за міжнародними договорами та угодами – це важливий аспект у забезпеченні стабільності та взаєморозуміння в глобальному масштабі. Принципи прав людини та міжнародного гуманітарного права є основоположними для забезпечення гідності та безпеки громадян у всіх характеристиках, у тому числі в релігійній сфері.

Український релігійний ландшафт відзначається релігійним плюралізмом і захистом свободи совісті у ньому. Ключові принципи цього

ландшафту відображені в Конституції України та законах, що регулюють діяльність релігійних організацій. Держава не встановлює жодної конкретної релігії як офіційної чи обов'язкової для своїх громадян. Україна гарантує рівність релігійних організацій перед законом, незалежно від їх релігійних переконань. Релігійні організації можуть отримати статус неприбуткової вже за фактом реєстрації свого статуту. Це сприяє вільному розвитку релігійних громад та їх участі в різних галузях громадського життя. Забезпечення такого релігійного плюралізму і свободи совісті є важливою складовою демократичних цінностей та прав людини в Україні.

Так, в Україні існує політика, спрямована на відновлення і захист прав релігійних громад та їхньої спадщини після тоталітарного режиму. Держава надає підтримку різним релігійним організаціям та сприяє їх розвитку на рівних умовах. Декілька ключових аспектів цієї політики включають: повернення церквам та релігійним організаціям конфіскованих об'єктів. Безоплатне користування землею для будівництва сакральних споруд. Релігійні громади можуть отримати дозвіл на безоплатне користування певною площею землі для будівництва церков та інших сакральних споруд. Релігійні організації можуть використовувати додаткові пільги, такі як знижені тарифи на енергію та інше. Ці заходи спрямовані на відновлення релігійної свободи та підтримку релігійної різноманітності в Україні і забезпечуються і у часи кризи.

Якщо ми візьмемо до розгляду і порівняння ситуацію у Казахстані в період пандемії COVID-19, то можемо прослідкувати схожість з різними обмежувальними практиками інших країн, зокрема й України. Як зазначають науковці та дослідники, «...стабільність і віротерпимість були головними визначними рисами релігійного контексту республіки» [76, с.77]. Введення обмежень і заборон на релігійні заходи в контексті пандемії викликало різноманітні реакції і ставало предметом суперечок щодо збереження прав людини. Релігійні меншини РК вважали дискримінацією використання обмежень для проведення їх діяльності під час пандемії – це серйозні звинувачення, які вимагають уважного розгляду та об'єктивного аналізу.

Неконтрольовані ситуації, такі як пандемія, створюють ускладнення в розробці та дотриманні правил, що, у свою чергу, може призвести до напружених відносин між урядом і релігійними громадами. Ключовим питанням є пошук балансу між забезпеченням громадського здоров'я та забезпеченням свободи віросповідання. Рішення таких питань вимагає конструктивного діалогу між урядом і релігійними лідерами з урахуванням принципів гуманітарного права і прав людини.

Казахстан регулює діяльність релігійних об'єднань і діяльність релігійних груп з метою забезпечення безпеки, контролю і, можливо, підтримки суспільної стабільності. Однак, як і в інших країнах, питання, пов'язані з регулюванням релігійної сфери, можуть викликати різні точки зору і дебати щодо дотримання прав людини і свободи віросповідання. Важливо, щоб уряд мав відкритий і конструктивний діалог з релігійними громадами, щоб враховував різноманітні потреби та поважав права людини. Гармонізація інтересів суспільства безпеки та свободи релігійного виходу є складним і важливим питанням, що вимагає уважного розгляду та збалансованих рішень.

Ще одним важливим питанням для України є ситуація з російською окупацією Криму, подіями на Донбасі та повномаштабним вторгненням, які справді вплинули на релігійні громади та свободу віруючих. Є відомості про численні випадки гонінь і обмеження релігійної свободи, зокрема проти євангельських церков, греко-католиків і православних. Ця агресія супроводжувалася фізичними нападами на священиків і мирян, заборонаю проведення богослужіння українською мовою, захопленням молитовних будівель та іншими формами насильства і тиску. Це не лише порушує основні принципи релігійної свободи, але показує загальний контекст конфлікту та воєнних подій, які також відбуваються в регіонах. Гоніння на релігійні громади може використовуватися як інструмент військової агресії та політичних конфліктів. Ці тези підкреслюють важливість захисту релігійної свободи та прав людини в умовах конфліктів, а також необхідність міжнародного

співробітництва у забезпеченні справедливості та у судовому переслідуванні порушення.

Руйнування релігійних споруд та вбивства священників в Україні під час російської окупації свідчать про серйозне порушення релігійної свободи та прав людини, їх варто прирівнювати до поняття воєнних злочинів. Захист релігійної свободи є важливою частиною захисту загальних прав людини. Міжнародне співтовариство та організації повинні продовжувати висловлювати свою позицію та надавати підтримку, вимагати зупинки насильства та переслідувань і сприяти міжнародним слідчим механізмам для розслідування порушень прав людини в цьому контексті. Крім того, реконструкція та відновлення релігійних споруд та відшкодування постраждалим є великим етапом відновлення після конфлікту, і міжнародні зусилля можуть відіграти ключову роль у цьому процесі [65].

За даними досліджень, найбільших руйнувань від початку повнобаштабної агресії зазнали церкви, мечеті та синагоги у Донецькій області (щонайменше 120) і Луганській області (понад 70). Також величезні масштаби руйнувань на Київщині (70), де точилися відчайдушні бої на захист столиці України, та на Харківщині – понад 50 зруйнованих релігійних споруд. Це найсвіжіші приклади порушень усіх норм Декларації прав людини та інших документів пов'язаних із забезпеченням правового захисту особи.

Також Інститут релігійної свободи задокументував чимало фактів захоплення релігійних споруд в Україні та подальшого використання їх як російських військових баз або для прикриття вогневих позицій російських військ. Така тактика російських військових провокує збільшення масштабів руйнування релігійних об'єктів в Україні. «Віруючі та духовенство часто ставали мішенями для російської окупаційної влади через українську мову, приналежність до іншої конфесії ніж православ'я Московського патріархату чи за будь-який інший прояв української ідентичності» заявив у своїй доповіді Максим Васін - виконавчий директор інституту релігійної свободи [11].

Розширені порушення релігійних свобод, зокрема обстріли релігійних установ і місць культурної спадщини, затримання представників духовенства та фізичного насильства, свідчать про серйозні порушення прав людини та міжнародних стандартів. Такі дії є неприпустимими з точки зору загально визнаних міжнародних норм і стандартів, включаючи принципи свободи совісті та відмови від будь-якої форми насильства або примусу у справах релігії. Міжнародне співтовариство, правозахисні організації та громадські групи мають обов'язок захищати та попереджати такі виклики. Президент України Володимир Зеленський, висловивши свою реакцію на наліт на монастир у Донецькій області, підкреслив неприпустимість нападів на цивільні об'єкти, особливо релігійні, де може перебувати невинне населення, включно з дітьми [74].

«Російська агресія, почата 24 лютого 2022 року, несе із собою систему репресій, що серйозно порушує свободу совісті, гідність та плюралізм думок на всій території України. Агресивна політика режиму зачіпає культові споруди, атакує священнослужителів та призводить до переслідувань за відмінність у світогляді. Міжнародна спільнота має виступити активніше на захист цінностей життя, свободи та гідності, за які в цей важливий час бореться українська нація. Ця війна – це не лише конфлікт територіальний, але й боротьба за загальнолюдські принципи і цивілізаційні цінності та свободи», саме таку ідею стверджував Ігор Козловський в одному зі своїх виступів перед науковою спільнотою [73].

Погоджуємося з Людмилою Филипович у твердженнях, що в умовах військової та інформаційної агресії росії проти України релігійні організації стали активними учасниками гуманітарної діяльності, здійснюючи доставку допомоги, евакуацію людей з територій воєнних дій та окупованих міст і селищ. На передньому плані – створення регіональних штабів допомоги та гарячих ліній, а також використання молитовних будинків як місць тимчасового притулку для переселенців. Місцеві віруючі та релігійні громади проявили вражаючу солідарність, беручи на себе обов'язок надавати притулок,

житло та харчування переселенцям. Родини віруючих демонструють надзвичайну готовність допомагати одне одному, надаючи підтримку незалежно від конфесійної належності. Зокрема, слід відзначити великий внесок релігійних організацій у перевезення людей до безпечних місць за кордоном. Навіть при відсутності міжконфесійних координаційних центрів для надання допомоги, усі церкви і релігійні спільноти об'єднуються щоб допомагати тим, хто постраждав внаслідок конфлікту. Соціальна активність у часи війни зазнали значного зростання, задля усунення негараздів та наслідків негативних впливів у воєнний та післявоєнний періоди. Це вражаючий приклад того, як релігійні лідери та громади виявляють активну роль в часи кризи. Здається, що вони не лише надають конкретну гуманітарну допомогу, а й виконують роль духовних наставників та психологічних консультантів. Важливо визнати внесок священнослужителів і капеланів, які прагнуть допомогти людям у важкі часи, і сприяти їхньому духовному та психологічному благополуччю. Це також свідчення про широкий спектр служінь церков та релігійних організацій, які можуть виявити свою значущість у різних аспектах життя суспільства, зокрема в моменти важких випробувань.

Так, у супереч релігійним розходженням, численні релігійні лідери з усього світу відзначились єдністю у засудженні військової агресії РФ проти України. Вони відмовилися визнавати релігійне виправдання військових дій на території мирної країни. Такі засудження відбивають загальний моральний стан і бажання висловити глибоке несхвалення щодо військових дій, особливо якщо їх виправдовують або обґрунтовують релігійними міркуваннями. Ці звернення релігійних лідерів можуть мати важливий вплив на формування глобальної думки та обговорення етичних аспектів питання правової політики держави [96].

У зв'язку з ситуацією в Україні щодо військового вторгнення набуває актуальності питання військового капеланства. У кожній війні, де присутні напруження, загрози та втрати, роль капеланства та питання свободи віросповідань стають особливо актуальними. Україна, яка пройшла через

складні періоди конфліктів, не є винятком. Капеланство під час війни в Україні набуло важливого значення. Капелани, як духовні лідери, надають підтримку військовослужбовцям та їх сім'ям у важливі моменти. Вони є джерелом духовної сили та розуміння в умовах стресу та небезпеки. Своєю присутністю у військовому середовищі капелани допомагають військовим знайти внутрішню опору та розраду.

Одночасно з цим, свобода віросповідань стає важливою проблемою в умовах конфлікту. Забезпечення права на вільний вибір та вираження своїх релігійних переконань є ключовим аспектом гуманітарних стандартів. Україна, дотримуючись міжнародних зобов'язань, повинна забезпечити, щоб навіть у воєнний час громадяни мали можливість вільно виражати свої релігійні переконання без обмежень чи переслідувань. Запобігання дискримінації за релігійною ознакою, забезпечення доступу до релігійних служб та об'єктивне ставлення до всіх конфесій є важливими завданнями в умовах воєнного конфлікту. Україна повинна стежити за тим, щоб навіть у важкі періоди існувала свобода віросповідань, що сприяє моральному підтриманню громадян та підтримці їхньої гідності в умовах військових випробувань. Загалом, капеланство та свобода віросповідань взаємодіють у створенні позитивного середовища для тих, хто переживає війну. Духовна підтримка та можливість вільно виражати свої релігійні переконання сприяють стійкості та гідності громадян у найважчі часи.

Військове капеланство – особливий вид військової служби, діяльність військових капеланів, уповноважених на це релігійними центрами та управліннями, статути (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, спрямована на забезпечення реалізації права на свободу віросповідання, душпастирську опіку та задоволення релігійних потреб військовослужбовців, працівників Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів та членів їхніх сімей [68; 69]. Стаття 21 Закону про свободу совісті передбачає, що командування військових частин надає військовослужбовцям можливість приймати участь у богослужіннях та

здійснювати релігійні обряди. Отже, як видно з наведеного, як Конституція України, так і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» створюють загальну нормативну основу для реалізації права кожного громадянина на свободу світогляду і віросповідання в Україні, включаючи і тих, хто є військовослужбовцем. Ще у 2005 році було проблемою відсутність правового регулювання діяльності капеланів у Збройних силах України, що призводило до зловживань та дискримінації за релігійною ознакою [81]. Згідно зі статтею 6 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», військовослужбовці мають право на вільний вибір своєї релігійної приналежності або відсутності такої, а також на відкрите висловлювання своїх релігійних чи атеїстичних переконань. Зазначено, що командири (начальники) військових з'єднань та частин повинні надавати можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах у вільний від виконання обов'язків військової служби час [68].

Врахування релігійного аспекту стає ключовим не лише в аналізі міжнародних відносин, але й в формуванні системи міжнародної безпеки. З розширенням сфери загроз, які виявляються загальними для численних держав (економічні, етнічні, релігійні диспропорції в певних регіонах), виникає необхідність врахування цих факторів у контексті внутрішніх та зовнішніх конфліктів та викликів. Ці конфлікти, в свою чергу, стають загрозами для міжнародного миру та безпеки через об'єктивний процес глобалізації цих проблем і їх міждержавний характер. Це призводить до трансформації системи міжнародної безпеки, яка стає загальною та різнобічною, охоплюючи військовий, економічний, політичний, екологічний, інформаційний та релігійний аспекти [30]. Згідно з законом, виконання обов'язків військової служби отримує пріоритет перед дотриманням релігійних вимог військовослужбовця. У той же час досвід інших країн показує, що командування може приймати різні заходи для адаптації до релігійної ситуації у війську, щоб врахувати релігійні потреби представників різних конфесій. Це

може включати дозвіл на проведення регулярних молитов, дотримання релігійних вимог щодо посту, носіння релігійних символів або елементів одягу (таких як натільний хрестик, ярмудка чи хіджаб), а також забезпечення харчування відповідно до релігійних принципів (кошерної, халяльної або вегетаріанської їжі), якщо це можливо. Українське законодавство не регулює ці питання, і вони залишаються на розсуд військового командування [30].

В Україні інституціоналізація військового капеланства пройшла три чіткі етапи. На сучасний стан цього процесу суттєво впливає прийняття відповідного законодавства, яке регулює службу священнослужителів у Збройних Силах. І держава, і Церква, як показують практичні прояви служіння, не лише відкривають перспективи для постійного діалогу, а й створюють умови для професіоналізації капеланства. Вирішальну роль у цьому відіграють представники релігійних організацій, які підтримують зусилля держави щодо підвищення її боєздатності. Цю взаємодію можна охарактеризувати як установку на відкритий та активний діалог [129].

Врахування релігійного чинника виявляється не лише в аналізі та формуванні міждержавних відносин, але й стає основою для створення системи міжнародної безпеки, що вже набуває самостійного статусу в міжнародному праві. Супроводжуючи розширення загроз, які впливають на багато держав, такі як економічні та етнічні диспропорції в окремих регіонах, релігійний чинник стає основою для виникнення як внутрішніх, так і міжнародних конфліктів. Ці конфлікти, в свою чергу, стають безпосередніми загрозами для міжнародного миру та безпеки, завдяки об'єктивному процесу глобалізації цих проблем та їх міждержавному характеру. Така динаміка трансформує систему міжнародної безпеки в загальну та багатовимірну, яка охоплює військовий, економічний, політичний, екологічний, інформаційний та релігійний аспекти. Деякі з цих компонентів вже вбудовані в класичну структуру міжнародної безпеки та питань забезпечення свободи совісті, тоді як інші знаходяться у стані аналізу та активного впровадження. Останній аспект, а саме міжнародна релігійна безпека, ще знаходиться у стадії

формування свого механізму міжнародно-правового регулювання та його удосконалення. У зв'язку з інституціоналізацією нових відносин на сучасному етапі розвитку міжнародної спільноти, яка має велике соціальне значення, з'являється потреба у визначенні їхнього правового статусу. Це призводить до появи нових підгалузей міжнародного права та їх комплексного врегулювання в рамках міжнародної правової системи, що може сприятливо вплинути на забезпечення та врегулювання питань свободи, в тому числі свободи віросповідань.

Для розуміння сучасних викликів та загроз релігійній безпеці в Україні слід враховувати історичний аспект розвитку релігійних відносин. У минулому, релігійна ідентичність була суттєвим аспектом формування національного образу та сприйняття себе громадянами України. Зростаюча роль інформаційних технологій в сучасному суспільстві породжує нові виклики для релігійної безпеки. Розповсюдження фейкових новин та антирелігійної пропаганди може призвести до погіршення відносин між різними релігійними групами [88].

Залучення різних конфесій до діалогу та співпраці може бути ефективним засобом зміцнення релігійної безпеки. Взаєморозуміння та спільні ініціативи можуть сприяти вирішенню конфліктів. Створення та вдосконалення політичних механізмів захисту свободи віросповідань визначається як один із ключових напрямків для забезпечення релігійної безпеки. Як зазначає В. Єленський: «релігійний плюралізм і конкуренція стали ключовими рисами релігійного ландшафту України, де жодна церква чи релігійна організація не може монополюю домінувати, нав'язувати свою волю державі та суспільству та вимагати від урядових структур дискримінації проти своїх конкурентів. Це вже давно відрізняє релігійну ситуацію в Україні від більшості країн колишнього Радянського Союзу, а також від ряду країн, де Східне православ'я є більшістю. Зокрема розроблений Індекс обмежень уряду, який створений Pew Research Center та визначає ступінь втручання держави у релігійні справи (менше - краще), показав, що наприкінці 2017 року Україна

мала індекс 3,8, порівняно з 4,2 для Сербії, 4,3 для Греції, 4,4 для Молдови, 4,8 для Румунії, 5,3 для Болгарії, 6,4 і т.д.» [136, с.74-75].

Аналіз сучасних викликів та загроз релігійній безпеці в Україні дозволяє визначити ключові аспекти, які вимагають уваги та дії. Релігійна безпека пов'язана зі складним сплетінням історичних, політичних та соціокультурних факторів, і розуміння цих взаємодій є важливим для створення стратегій забезпечення безпеки релігійних громад та свобод громадян.

Висновки до розділу 3:

Релігійний фактор визнається нами як суттєвий для безпеки держави. Роль цього фактору зумовлюється історичним контекстом та реалізацією свободи совісті в конкретній країні. Баланс між публічною сферою та приватним переживанням віри є ключовим, незалежно від домінуючої конфесії чи національної релігійної організації. Важливою є також ідея чіткої сепарації універсальних функцій держави від релігійного дискурсу та визнання громадянської відповідальності особи за відкидання ідеологічних елементів, які можуть бути внесені ззовні, будь-то на політичному рівні чи через іноземну пропаганду.

Навіть при існуючих законодавчих актах, які регулюють діяльність релігійних організацій в Україні, ці організації активно приймають участь у зміцненні української державності. Вони виступають захисниками демократичних цінностей українського народу, показуючи свою боротьбу та захищаючи права віруючих на свободу совісті та віросповідання, особливо в умовах «гарячих викликів та загроз». Це було відзначено під час Революції Гідності і залишається актуальним на сході України та під час військової агресії.

Останнім часом, у зв'язку з глобальною пандемією COVID-19, виявлено складнощі в реалізації свободи віросповідання. Більшість релігійних організацій розуміють та приймають заходи держави, спрямовані на

обмеження зовнішнього вияву культу та обрядів, як необхідні для збереження здоров'я громадян і Казахстану, і України.

Можна зробити висновок, що державна влада в Україні демонструвала двозначне ставлення до функціонування релігійних інституцій під час пандемії. З одного боку, були введені обмеження на проведення церковних служб з метою запобігання поширенню вірусу. Проте з іншого боку, спостерігалася взаємодія між центральною владою та лідерами релігійних конфесій з метою надання допомоги інфікованим та запобігання масовому поширенню вірусу і зменшення рівня смертності серед населення.

Це свідчить про те, що українська влада адаптувалася до ситуації та динаміки пандемії, враховуючи як медичні рекомендації, так і потреби релігійних організацій та вірян. Взаємодія між владою і релігійними лідерами спрямовувалася на спільну мету боротьби з пандемією та мінімізацію її негативних наслідків. Отже, під час пандемії українська влада виявила гнучкість та здатність до пристосування в роботі з релігійними організаціями, реагуючи на зміни ситуації та враховуючи безпекові потреби громадян.

ВИСНОВКИ

У висновках викладено основні теоретичні та практичні результати, отримані у ході дисертаційного дослідження.

1. Визначено, що у релігієзнавстві та суміжних галузях науки, терміни «інститут» та «інституція» можуть використовуватися для визначення різних аспектів організаційних та соціальних аспектів релігій.

У контексті релігієзнавства *інститут* може вказувати на систему соціальних норм, обрядів і практик, що формують організовані спільноти в межах релігійних традицій. Наприклад, сім'я, клерикальна ієрархія, обряди та святині можуть розглядатися як релігійні інститути. Інститут також може вказувати на систему вчень, доктрин та керівництва, що визначає вірування та поведінку прихильників конкретної релігії.

У релігієзнавстві термін «*інституція*» може застосовуватися для опису конкретних організаційних структур, таких як церква, мечеть, синагога чи інші релігійні установи. Інституції можуть мати свою ієрархію, ритуали та традиції, що визначають їхню функцію у спільноті.

Отже, в релігієзнавстві ці терміни можуть вживатися для опису як соціальних та організаційних аспектів релігій, так і для позначення конкретних структур та установ. Вони допомагають аналізувати та розуміти вплив релігійних систем на суспільство та культуру.

2. Різноманітні підходи до поняття свободи совісті, свободи віросповідання впливають із різних релігійно-правових традицій, релігійних догм, історичного контексту та різних розумінь самої суті цієї свободи. Поняття «свобода віросповідання» взаємодіє з більш обширними термінами, такими як, «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода церкви». Свобода віросповідання розглядається як частина ширшої свободи совісті, представляючи собою можливість вибору релігійного світогляду, практикування релігійних обрядів і виявляється як внутрішній потенціал особистості для релігійного самовизначення та самореалізації, що визнається як її природне право.

3. Положення конституцій і законів держав мають надзвичайно важливе значення для реалізації прав людини, оскільки вони створюють царину індивідуальної та групової свободи, недоступної для втручання з боку державних органів, зокрема в тому, що стосується основних принципів, таких як свобода думки, совісті, релігії та переконань. Встановлення таких принципів шляхом покладання на всі державні органи офіційного зобов'язання щодо пошанування й дотримання їх і визначення шляхів розробки, застосування і законодавчого обґрунтування норм їх здійснення створить критерії для законодавців, адміністративного персоналу і суддів.

4. Багато нових чи переглянутих заново конституцій або законів містять формули, запозичені з зовнішніх джерел, і найчастіше можна знайти в них положення Загальної Декларації прав людини чи Міжнародних Пактів про права людини, «націоналізовані» у результаті включення їх у конституції держав-членів.

5. Оскільки конституції й основні закони переважно є політичними документами і політичними актами, порівняльний аналіз конкретних положень, як правило, не має сенсу, тому що їхнє справжнє значення може бути розкрито лише при розгляді кожного документа загалом з урахуванням його правової передісторії, преамбули, виправлень і практичного застосування компетентними посадовими і юридичними особами.

На підставі дослідження багатьох документів і конкретних явищ, можна зробити наступні висновки:

По-перше, документи Організації Об'єднаних Націй про права людини не дають визначення «релігії». Це є наслідком загальної тенденції до уникнення ідеологічних та філософських визначень, що можуть викликати суперечку й утруднити досягнення міждержавної згоди в такій делікатній царині людської поведінки. Втім, не підлягає сумніву, що в законодавстві ООН та сучасному законодавстві з прав людини термін «релігія», який вживається переважно в парі з терміном «переконання», означає теїстичні переконання, пов'язані з трансцендентним баченням всесвіту та нормативними кодексами поведінки, а

також атеїстичні, агностичні, раціоналістичні та інші погляди, які можуть не містити жодного з цих елементів.

По-друге, останнім часом були досягнуті домовленості між окремими державами і головними церквами, релігіями чи релігійно орієнтованими спільнотами, що означало визнання цих груп та їхніх особливих прав. Такий поетапний підхід, від спільноти до спільноти, може мати свої переваги, з огляду на ті труднощі, які досі існують в питанні прав меншин, а також на небажання багатьох держав ці права визнавати.

По-третє, є ціла група винятково складних проблем, що досі породжують суперечки. Такими є питання навернення, вільного виходу з релігії або визнаної релігійної спільноти, прав жінок і дітей, а також протесту з огляду на сумління (який не завжди має релігійну природу). Найголовніша трудність, яка стосується не лише релігійних прав, полягає в досягненні рівноваги між заборонаю розпалювання ненависті проти релігійних груп і свободами слова й віросповідань. На це питання давали різні відповіді, залежно від конституційної системи тої чи іншої країни.

По-четверте, інша суперечка, що загострилася останнім часом, точиться довкола питань універсальності й «культурного релятивізму», а саме щодо певних традиційних способів життя та релігійних звичаїв, які відрізняються від того, що ми називаємо західним розумінням прав людини. Деякі особливі форми групової поведінки, в тому числі й релігійної, можна цілком виправдано дозволяти й толерувати, якщо тільки вони не суперечать міжнародним мінімальним нормам.

По-п'яте, захист релігійних та інших груп потребуватиме додаткових зусиль у плані прийняття й виконання деяких норм міжнародного кримінального права. Це питання вочевидь потребуватиме ширшого підходу.

По-шосте, захист релігійних прав людини в добу Організації Об'єднаних Націй є, як бачимо, досить обмеженим. Щоправда, існують норми позитивного характеру, які справили відчутний вплив на внутрішнє законодавство. Проте

останні події схиляють до думки, що їх аж ніяк не досить, особливо в часи високої міжнародної та внутрішньої національної напруги.

6. Міжнародна активність України у сфері захисту права на свободу совісті та віросповідання свідчить про те, що зобов'язання нашої держави у цьому напрямі випливають з її участі в роботі ООН, Раді Європи та ОБСЄ. На універсальному рівні щодо захисту права на свободу віросповідання, Україна підпадає під повноваження механізмів, що були створені відповідно до Статуту ООН, таких як Рада з прав людини. Різноманітні універсальні міжнародні документи ООН і ЄС визначають необхідність впровадження міжнародних стандартів щодо свободи віросповідання у національне законодавство, що знаходить своє втілення в правовому полі України.

7. Відповідно до законодавства України, діяльність та статус релігійних організацій регулюються виключно в рамках національної правової системи, де ключову роль відіграють положення Конституції України. Окрім спеціалізованих законів, таких як Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», аналіз правового статусу релігійних організацій може бути проведений на основі актів і нормативних рішень, які стосуються статусу громадських об'єднань та реєстрації юридичних осіб. Серед джерел українського законодавства, які регулюють правовий статус релігійних організацій, також є ратифіковані міжнародні угоди щодо фундаментальних прав людини, які, в основному, вже введені в дію в українській правовій системі.

8. В національному законодавстві РК право на свободу релігії чи переконань, не дивлячись на конструкцію конституційно-правових норм, які визначають, що «кожен має право на свободу совісті», розглядається не як індивідуальне, а як колективне право, як право створювати релігійні об'єднання і займатись релігійною діяльністю. Дана, не відповідна до міжнародних стандартів і міжнародного права розуміння, інтерпретація приводить до того, що формується спеціальне галузеве «релігійне»

законодавство, яке містить в собі цілий ряд обмежень, які не відповідають міжнародно визнаним принципам прав людини.

Основний нормативний правовий акт в області правового регулювання права на свободу совісті чи релігії в Казахстані містить цілий ряд обмежень, що не відповідають основним принципам міжнародного права в області прав людини. Це являється порушенням конституційного принципу відділення релігійних об'єднань від держави в частині втручання держави у справи релігійних організацій.

9. Релігійна освіченість грає важливу роль в суспільстві, включаючи Україну та Казахстан, через свій вплив на культуру, моральні цінності, соціальні відносини, самоідентифікацію людей та релігійну безпеку країни.

Релігія часто виступає як ключовий елемент культурної ідентичності. Україна має багатий релігійний спадок, і релігійна освіченість допомагає зберігати та передавати традиції, обряди, які стали частиною культурної спадщини країни. Ми вважаємо, що через роботу незалежних та державних засобів масової інформації та організацій, які спрямовані на культурологічну та освітню діяльність, варто проводити інформаційну роботу з метою підвищення рівня релігійної грамотності серед населення. Експертне інформування громадськості та широкої публіки про особливості віровчень, традицій і історії різноманітних релігійних організацій, що діють на території України і формують унікальний релігійний пейзаж, може сприяти покращенню свободи віросповідань та забезпеченню релігійної безпеки.

Релігійна освіченість відіграє важливу роль у формуванні моральних цінностей і етичних норм, це може служити інструментом для духовного розвитку і самопізнання. Люди шукають відповіді на основні питання життя, такі як сенс існування, у межах своїх релігійних вірувань, це може сприяти розумінню та толерантності між різними релігійними спільнотами. Вона відіграє роль у формуванні поваги до різних віровчень та сприяє співіснуванню в різноманітному суспільстві.

Суспільна динаміка висунула вимогу проведення наукового аналізу сучасної ситуації для розгляду та практичної реалізації найбільш ефективних механізмів та стратегій державної політики у сфері консолідації суспільства, включаючи етнонаціональні та релігійно-конфесійні відносини. Одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень, які вимагають уваги держави, є узагальнення історичного досвіду України у розвитку інтеграційної міжетнічної та міжконфесійної комунікації, а також збереження та розвиток спільної історичної, культурної та духовної спадщини різних етносів України. До інших пріоритетів відноситься зміцнення громадянської ідентичності та забезпечення єдності української нації.

10. Пандемія коронавірусу вплинула на релігійне життя світу. Закриття святинь, обмеження масових заходів та перехід до онлайн-богослужінь змінили спосіб вираження релігійності. Релігійні організації стикаються з економічними труднощами, а влада країн зобов'язана збалансувати захист громадського здоров'я із збереженням свободи віросповідання та забезпечити належний рівень релігійної безпеки для населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусин, Б. І., Бондаренко, В. Д. (2010). *Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навч. Посібник.* – К. 387.
2. Бабій, М. (2002). Свобода совісті в творчому і практичному здобутку сучасного українського релігієзнавства. *Українське релігієзнавство*. 23, 94-101. <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/14932>
3. Бабій, М. (2009). Свобода совісті: теоретико-методологічні основи і концептуальні засади історіософської та релігієзнавчої експлікації етапів розвитку і формування її парадигми. *Українське релігієзнавство*, 52, 79-90. <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/15564>
4. Бабій, М. (2013). Свобода совісті та свобода релігії: теоретичний і практичний виміри. *Українське релігієзнавство*, 65, 74-85. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2013_65_16
5. Бабій, М. (2005). Вільний релігієвибір людини як складний духовний процес. *Українське релігієзнавство*, 35, 179-189. <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/39484>
6. Бабій, М. (2009). Правологія релігії в її предметі та структурі. *Українське релігієзнавство*, 1, 158-173. <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/43983?show=full>
7. Бабій, М., Присухін, С. (2013). Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця Католицької церкви. *Юридична наука*, 3, 118-128. http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2013_3_15
8. Бабій, М.Ю. (2006). *Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів (витяги).* – Видання друге (допрацьоване і доповнене). – К.
9. Бондаренко, В. (2020, травень). Коронавірус, церква, держава і суспільство: деякі акценти та висновки. Релігійно- інформаційна служба України. https://risu.org.ua/ua/index/blog/~viktor_bondarenko/80029

10. Бучма, О. (2015). *Релігія, право, громадянське суспільство: реценція в українських реаліях*. (ред. Филипович, Л., Яроцького, П.) Україна–Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник. К. : УАР.
11. Васін, М. (2020). Твоє право на свободу віросповідання. <https://paxforpeace.nl/wp-content/uploads/sites/2/import/import/pax-manual-on-freedom-of-belief.pdf>
12. Войналович, В. (2020). Сучасний релігійний простір України у контексті зовнішніх і внутрішніх викликів. *Українознавчий альманах*, 27, 42-50. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2020.27.7>
13. Владиченко, Л. (2011, вересень). *До історії державного органу у справах релігій в Україні: з 1991 р. по теперішній час*. Релігія в Україні. <https://www.religion.in.ua/main/history/12072-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini-z-1991-r-po-teperishnij-chas.html>
14. Владиченко, Л. (2014). Закон України "Про свободу совісті та діяльність релігійних організацій": ухвалення та інноваційні принципи. *Релігія та соціум*, 1-2, 19-25. http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2014_1-2_5
15. Владиченко, Л. Д. (2014). Класифікація відносин між державою та релігійними організаціями: теоретико-методологічний аспект. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 4-5, 188-198. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Multi_2014_4-5_20
16. Вовк, Д. О. (2009). *Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення*. Харків: Право.
17. Громовчук, М., Белов, Д. (2022). Релігія та право: співвідношення в умовах війни. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 71, 55-64. <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/262877>
18. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН. 25.11.1998. https://zakon.cc/law/document/read/995_284

19. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Генеральної Асамблеї ООН. 18.12.1992.
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text
20. ДЕСС розвиває співпрацю з Посольством Казахстану в Україні. (05.02.21). Державна служба України з етнополітики та свободи совісті.
<https://dess.gov.ua/dess-develops-cooperation-with-the-embassy-of-kazakhstan-in-ukraine/>
21. Доповідь Митрополита Епіфанія на розширеному засіданні Архієрейського Собору (15.12.2020). Православна Церква України. <http://surl.li/ogzqj>
22. Європейська конвенція з прав людини. Закон № 475/97-ВР. (17.07.1997).
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
23. Єленський, В. (2020, травень) Карантин не є обмеженням релігійних свобод. *Релігійно-інформаційна служба України*. https://risu.ua/viktor-yelenskiy-karantin-ne-ye-obmezhennyam-religiynih-svobod_n104008
24. Єленський, В. (2008). *Прогноз глобальних тенденцій релігійних змін у світі XXI століття та їхніх імплікацій в українському контексті*. Україна релігійна. Книга друга : Прогнози релігійних процесів України. К. : УАР.
25. Єленський, В. (2012). Релігійна свобода до, під час і після Другого Ватиканського Собору. Міжнародна наукова конференція «II Ватиканський Собор : дари Духа – таїна Церкви – свідчення людини». 01 червня, Львів, Україна.
http://www.ecumenicalstudies.org.ua/sites/default/files/conference_docs/%20Єленський.pdf
26. Єленський, В. (2013). *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.
27. Єленський, В. (2021). Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору. *Політичні дослідження / Political Studies: Український науковий журнал*, 1, 123-141.

- 28.Єрмакова, Г. С. Міжнародно-правові норми захисту права людини на свободу совісті та віросповідання. URL : http://www.lexline.com.ua/?go=full_article&id=1837
- 29.Загальна декларація прав людини. ООН: Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
- 30.Заєць, О. В., Васін, М. С. (ред.). (2022). *Російський наступ на релігійну свободу в Україні. Дослідження, аналітика та рекомендації*. К.: Вид. Пугач О. В.
- 31.Закон про свободу віросповідань та релігійні об'єднання Республіки Казахстан. (1995) <http://law.gov.kz/client/#!/doc/104244/rus/05.10.1995>
- 32.Закон України. Про громадські об'єднання. Відомості Верховної Ради України (ВВР), (2013) , № 1, ст.1. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
- 33.Закон України. Про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо створення нової форми співробітництва. (2000), № 1446-III. ВВР України. <https://ips.ligazakon.net/document/t001446>
- 34.Закон України. Про свободу совісті та релігійні організації. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), (1991), № 25, ст.283. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
- 35.*Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями та приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2021 року*. Державна служба з етнополітики та свободи совісті. <https://dessa.gov.ua/statistics-2020/>.
- 36.Здіорук, С. І. (2005). *Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття*. Київ: Знання України.
- 37.Кацевич, Т. Федорченко, І.(2019). Європейська політика безпеки та роль міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС) у вирішенні конфлікту на сході України. *Українознавчий альманах*, 24, 118-122. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2019_24_23

- 38.Колиба, М. (2020). Праксеологія права людини на свободу віросповідання в сучасній Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*, 1(1). 109-114. http://www.vjhr.sk/archive/2020_1/part_1/19.pdf
- 39.Колодний А., Филипович Л. (2023). Свобода релігії в Україні : виклики в часи російськоукраїнської війни. *Філософська думка*, 1. 111–130. <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/658/614>
- 40.Колодний, А. (2014). Природа і визначення релігійного феномену. *Українське релігієзнавство*, 71-72, 40-46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_2014_71-72_9
- 41.Конгрес Ради Європи засуджує війну проти України та закликає Російську Федерацію виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом, зокрема за міжнародним гуманітарним правом. (22.03.2022). Council of Europe portal. <http://surl.li/ogz xu>
- 42.Кондратьєва, І.В. (2020). Релігійні цінності та права людини: особливості кореляції. СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, 1(15), 17-20. DOI:10.17721/sophia.2020.15.4
- 43.Конотоп, Л. (2012). Глобалізаційні процеси і релігійність в Україні. *Українознавчий альманах*, 8, 52-55.
- 44.Конотоп, Л. Г. (2014). Релігія і актуалізація духовної сутності людини. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*, 1, 11-14. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2014_1_5
- 45.Конотоп, Л. Г. (2014). Основні аспекти методології релігієзнавчого дослідження. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*, 2, 19-22.
- 46.Конотоп, Л. Г. (2019). Компаративне релігієзнавство: методологія і методи дослідження. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*, 2, 18-21.
- 47.Конотоп, Л. Г., Швед З. В. (2011). *Свобода як філософсько-релігієзнавча проблема*. Монографія. Херсон: ПП Кальченко О.М.
- 48.Конституція Республіки Казахстан (1995).

- https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
49. Конституція України. (Документ 254к/96-ВР, редакція від 01.01.2020).
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
50. Кривич, М. (2010). Шляхи і форми реалізації права на свободу релігії і церкви в контексті Українського законодавства. *Релігія та Соціум*. 2(4), 203-207.
[http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2\(4\)/40.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup2(4)/40.pdf)
51. Лок Джон. (2020). *Два трактати про правління* / пер. з англ. Павло Содомора. К. : Наш Формат.
52. Малишко В. М. (1996). Конституційно-правове регулювання свободи віросповідання та релігійних відносин у зарубіжних країнах. *Держава і право. Збірник наукових праць*, 15, 18-23.
53. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) щодо створення нової форми співробітництва (13.07.1999). Organization for Security and Co-operation in Europe. <https://www.osce.org/uk/ukraine/37929>
54. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
55. Мілтон, Дж. (1644). *Ареопагітика: Промова п. Джона Мілтона до парламенту Англії про свободу друку*.
56. Несправа, М. В. (2019). Філософія прав людини : повернення до духовних джерел. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 30 (69), 2, 121-127.
https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/2_2019/22.pdf
57. Нестерова М. (2019). Свобода совісті та віросповідань в українському та світовому правовому вимірі. *Гілея. Філософські науки, № 147 (8)*, 114-117. ISSN 2076-1554.
58. Нестерова, М. (2020). Поняття релігійної свободи: історія та сучасність. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 1 (15), 21-23.

<https://doi.org/10.17721/sophia.2020.15.5>

59. Нестерова, М. (2022). Свобода совісті: сутність і нові контекстуальні смисли. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, № 2 (20), 45-49. <https://doi.org/10.17721/sophia.2022.20.10>
60. Нестерова, М. (2023). Особливості реалізації свободи релігії в умовах сучасних викликів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 1 (21), 51-54. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.21.13>
61. Пайда, Ю. Ю. (2012). Роль права та релігії в удосконаленні механізму реалізації прав людини. *Юридичний вісник*, 1(22), 65-70. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2012_1_15
62. Панчишин, А. В. (2010). Поняття, ознаки та структура категорії “правовий статус”. *Часопис Київського університету права*, 2, 95–98.
63. Паращевін М. (2006). Теорія секуляризації в європейському науковому дискурсі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 90-102.
64. Українське релігієзнавство (1989). Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасників наради з безпеки і співробітництва в Європі, 3, 69-71. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrr_1996_3_16.
65. Питання забезпечення свободи совісті в Україні за умов російсько-української війни. (13.06.2023). Офіційний сайт міста Славута. <https://slavuta-mvk.gov.ua/archives/46333>
66. Погребняк, С.П. (2008). Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної соціальної правової держави. *Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*, 21, 74-81.
67. Постанова Кабінету міністрів України. Про затвердження Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій, (2007), № 201. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-п#Text>
68. Правові основи військового капеланства в Україні (2022, червень). Безоплатна правнича допомога. <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/pravovi-osnovy-vijskovogo-kapelanstva-v-ukrayini/>

69. *Правові основи військового капеланства в Україні (07.06.22)*. Безоплатна правнича допомога. <https://legaid.gov.ua/publikatsiyi/pravovi-osnovy-vijskovogo-kapelanstva-v-ukrayini/>
70. Предко О., Предко Д., Нестерова М. (2021). Формування феномена "безпека": особливості міфорелігійних контекстів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 2(18), 36-40. DOI: 10.17721/sophia.2021.18.8
71. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи. ЗАКОН УКРАЇНИ № 6, ст. 40 (2019). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19#Text>
72. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. Постанова № 211 (2020). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-п#Text>
73. *Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2018 рік (релігійні організації): наказ Міністерства культури України від 29.03.2019*. (2019). Релігійно-інформаційна служба України. https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/
74. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#>
75. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України. (2023). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98712#Text>
76. Радченко, А. Ю. (2015). Правовий статус релігійних об'єднань: проблеми законодавчого врегулювання. *Право і суспільство?* 5.2(2), 13-18. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_5.2%282%29__5
77. Рекомендації щодо етапів виходу релігійних організацій з карантину. Міністерство культури і інформаційної політики. (2021). <https://mkip.gov.ua/news/3755.html>

78. Колодний, А., Лобовика, Б. (ред.). (1996). *Релігієзнавчий словник*. Київ: Четверта хвиля.
79. Колодний, А. (ред.). (2019). *До безпека / небезпека України*. Збірник наукових праць і матеріалів. Київ: УАР.
80. Харьковщенко, Є.А. (ред.). (2021). *Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії*. Монографія. Вінниця : ФОП Кушнір Ю. В.
81. *Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод*. Українська Гельсінська спілка з прав людини. МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». Харків: Фоліо.
82. Скакун, О. Ф. (2001). *Теорія держави і права*. Підручник / Пер. з рос. — Харків: Консум.
83. Сорокун, В. М. (2008). Загальноправові стандарти права на свободу віросповідання в міжнародному праві. *Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр.*, 1 (33), 129–137.
84. Снайдер, Т. (2023, червень). «Чому свобода значить більше за все?» - Тімоті Снайдер на «Книжковому Арсеналі». <https://svidomi.in.ua/page/chomu-svoboda-znachyt-bilshe-za-vse-timoti-snaider-na-knyzhkovomu-arsenali>
85. Ткаченко, Є.В. (2015). Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*, 2, 1-18. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7
86. У Казахстані в 2012–2013 роках сотні релігійних громад були ліквідовані через недосконале законодавство. (21.09.2016). Zmina. https://zmina.info/news/u_kazahstani_v_20122013_rokah_sotni_religijnih_gromad_buli_likvidovani_cherez_nedoskonale_zakonodavstvo-2/
87. Федіна, Н. В. (2015). Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини та громадянина в умовах реформування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 4, 65-74. <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1856/1/4-2015fnrvvu.pdf>

88. Харківченко, Є.А. (2021). *Релігійна безпека в Україні в умовах коронавірусної пандемії*. Вінниця: Видавництво ФОП Кушнір Ю.В.
89. Казанова, Х. (2017). *По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби* / пер. з англ. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера.
90. Цветкова, Ю. (2019). Свобода віросповідання: поняття та співвідношення з іншими правами людини у державах західної традиції права. *Публічне право*, 35, 16-21. <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/35/pdf/pp-2019-35-02.pdf>
91. Центр Разумкова. (2020). *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2020 рр.* https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
92. Шавріна, І.В. (2022). Глобалізаційні процеси і проблема буття людини у світі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. Збірник наукових праць*. К.: НАУ, 2(36), 74-77. <https://doi.org/10.18372/2412-2157.36.16975>
93. Швед, З.В. (2018). Методологія дослідження проблеми війни і миру в релігійних уявленнях особистості. *Антропологічні виміри філософських досліджень*, 13. -87-99. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Avfd_2018_13_10
94. Швед, З.В. (2021). Особливості формування релігійно-політичного простору в Україні. *Publishing House "Baltija Publishing"*, 142-145. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-120-6-35>
95. Швед, З.В. (2023). Досвід свободи в сакральному часі релігійних традицій Перспективи. *Соціально-політичний журнал*. 3, 111-118. http://perspektyvy.pdpu.od.ua/3_2023/15.pdf
96. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини: «Свобода світогляду та віросповідання». <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>
97. Яворівський, В. (2005). *Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та*

основних свобод. Українська Гельсінська спілка з прав людини, МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ». – Харків: Фоліо.
<https://www.helsinki.org.ua/files/docs/1137518741.pdf>

98. Яроцький, П. (1999). Визнання релігійного плюралізму – фундамент свободи совісті. *Релігійна свобода*, 3, 67-72.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/religfree_1999_3_17
99. *2019 report on international religious freedom: Kazakhstan*. (19.12.2022). U.S. embassy & consulate in Kazakhstan. <https://kz.usembassy.gov/2019-report-on-international-religious-freedom-kazakhstan/>
100. Abdildabekova, A., Teleuova, E. (2019). Analysis of confessional policy of eurasian states: historical aspect. *Journal of history*, 4 (95), 57-66. DOI:10.26577/jh-2019-4-h7
101. Aimukhambetov, T.T., Seitakhmetova, N.L., Mukhitdenova, A.T., Rysbekova, S.S., Omirbekova, A.O., Alikbayeva, M.B. (2019). Study of the state religious policy in the republic of Kazakhstan. *European Journal of Science and Theology* 15(2), 123-134.
102. Asanbaev, M.(2006). Religious Situation In Kazakhstan: Potential Conflicts And Risk Factors. *Central Asia And The Caucasus*. 6(42), 76-86.
103. Burova, E. (2011). Kazakhstan: the phenomenon of “imposed identity”. *Central Asia and the Caucasus*. 12(3), 64-78
104. *Forum 18 completes 15-year study of religious freedom in Kazakhstan*. (13.09.2018). Informburo. <https://informburo.kz/novosti/organizaciya-forum-18-zavershila-15-letnee-issledovanie-religioznoy-svobody-v-kazahstane.html>
105. Freedom of Religion or Belief and Security Policy Guidance. Published by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). Warsaw, 2019. ISBN 978-92-9271-097-2
106. Havryliuk, T. (2022). Real and Declared Individual Freedom in Legislative Acts on Freedom of Religion During the Soviet Era, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 42 (4), 85-96. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2354>

107. Henneberger, M. (2001, September). *Pope to Leave for Kazakhstan And Armenia This Weekend*. The New York Times.
<https://www.nytimes.com/2001/09/21/world/pope-to-leave-for-kazakhstan-and-armenia-this-weekend.html>
108. Jelens'kyj, V.J. (2015). Religionspluralismus, Religionsfreiheit und Entsäkularisierung: Der Fall Ukraine. *Religiöse Pluralität als Faktor des Politischen in der Ukraine*, 213-234.
109. Kabak, D., Esengeldiev A. (2011). *Freedom of Religion and Belief in the Kyrgyz Republic: Overview of the Legislation and Practice*. Bishkek: Open Viewpoint Public Foundation. ISBN 978-9967-26-534-9
110. Kharkovshchenko, Y., Predko, O., Turenko, V. (2021). Religious security during covid-19: foreign experience – lessons for ukraine. *Publishing House "Baltija Publishing"*. 391-409. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-151-0-47>
111. Kolodnyi, A., Fylypovych, L. (2023). Freedom Of Religion In Ukraine: Challenges During The Russian-Ukrainian War. *Filosofska Dumka*, 1, 111–130.
<https://doi.org/10.15407/fd2023.01.111>
112. Kondratieva, I., Marchenko, A.(2023). Religious and secular foundations and perspectives of human right. *European Journal of Science and Theology*, 19(2), 99-109. http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/99/Contents%2019_2_2023.pdf
113. Konverskyi, A., Predko, O., Kharkovschenko, Y., Nosenok, B., Nesterova, M. (2021). Religious Security: The Coronavirus Pandemic and the Identification of New Contexts. *Renewed Life*, 76 (4), 433-576.
114. Locke, J. (1690). *Two Treatises of Government*. London: Awnsham Churchill.
115. Lucchetti, G., Góes, L. G., Amaral, S. G., Ganadjian, G. T., Andrade, I., Almeida P., do Carmo, V. M., Manso, M. (2021). Spirituality, religiosity and the mental health consequences of social isolation during Covid-19 pandemic. *Int. J. Soc. Psychiatry*, 67(6), 672-679. doi: 10.1177/0020764020970996
116. Mussabekov, M., Seisenova, N.B. (2013). Some Problems of Cultural Education in Kazakhstan. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 89, 944-948. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.961>

117. Ongarbayev, Ye. A., Galiakbarova, G.G. (2020). Kazakhstan legislation in the religious sphere: history and prospects for development. *Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan*. 2 (330), 81-92. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1483.35>
118. Perry, M. J. (2014). Freedom Of Conscience As Religious And Moral Freedom. *Journal of Law and Religion*, 29(1), 124–141. <http://www.jstor.org/stable/24739091>
119. Podoprigora, R. (2003). Religious Freedom and Human Rights in Kazakhstan. *Religion. State and Society*, 31(2), 123-132. <http://dx.doi.org/10.1080/09637490308278>
120. Podoprigora, R. (2018). School and Religion in Kazakhstan: No Choice for Believers, *Journal of School Choice*, 12 (4), 588-604, DOI: 10.1080/15582159.2018.1524425
121. Podoprigora, R., Kassenova, N. (2020). Religious Pluralism and State Paternalism in Kazakhstan. *The Review of Faith & International Affairs*, 18(4), 63-73, <https://doi.org/10.1080/15570274.2020.1835023>
122. Poligrafus Jacek Adamiak (2015). *Рекомендації щодо правосуб'єктності релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань*. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. Польща. ISBN 978-92-9234-917-2
123. Predko, O. (2021). Religious security: challenges and threats in the context of the coronavirus pandemic. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021»*, April 21- 22, 2021⁶ Kyiv, Ukraine, 381- 383.
124. Rudenko, S., Turenko, V. (2021). Specifics of State-Religious Relationships During Covid-19: Eastern Europe vs Western Europe. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(1), 14-30. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss1/3>

125. Rysbekova, S., Kurmanaliyeva, A., and Borbassova, K. (2018). Educating for Tolerance in Kazakhstan. *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 20(2), Article 10. <https://doi.org/10.7771/1481-4374.3237>
126. Sagan, O., Harat, I. (2023). Conceptual Issues and Stages Of Establishment Of Military Chaplaincy in Independent Ukraine. *Filosofska Dumka*, (1), 59–74. <https://doi.org/10.15407/fd2023.01.059>
127. Shavrina, I. (2020). Activities of religious organizations under the covid-19 pandemic spread. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*, 2(16), 45-48.
128. Shwed, Z. (2021). Methodological features of the study of the religious situation: a case of Ukraine, *European Journal of Science and Theology*, 17(2), 13-21. http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/87/2_Shwed.pdf
129. Shwed, Z. (2022). Formation and current state of military chaplaincy in Ukraine. *European Journal of Science and Theology*, 18(4), 1-18.
130. Sikhimbayeva, D., Shyngysbayev, L., Nurmoldina, I. (2021). Foundations Of Secularity: Global Experience and Kazakhstan. *Central Asia & the Caucasus*, 22 (1), 98-105. <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.09>
131. Sinyakov, O. (2023). Strategy for Interfaith Tolerance in Modern Kazakhstan and the Jehovah's Witnesses. *The Journal of CESNUR*, 7 (1), 79-93. DOI: 10.26338/tjoc.2023.7.1.7
132. Smagulov, K. (2011). The Religious Situation Today in Kazakhstan. *Central Asia and The Caucasus*, 12(3), 45-64.
133. Snyder, T. (2022 September/October). *Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism*. *Foreign Affairs*, 1-21.
134. Telebaev, G. (2003). Religious identification of population and religious situation in the Republic of Kazakhstan. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, 3, 1-12.
135. Tytarenko, V., & Fylypovych, L. (2021). Transformation of religious values: dimensions of religious studies and sociology. *Skhid*, 1(3), 45–51. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1\(3\).244353](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2021.1(3).244353)

136. Yelenskyi, V. (2020). The Resurrection of Jewish Religion at the Turn of the 20th and 21st Centuries: The Case of Ukraine. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: 40(6), 54-92.
<https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss6/7>
137. Yerekesheva, L.G. (2019). Functions of Religion and Dynamics of Nation-Building in Kazakhstan and Uzbekistan. *The Muslim World*, 110, 64-88.
DOI: 10.1111/muwo.12319
138. Zengin, M. and Badagulova, Z. (2017). Religion and Religious Education in Kazakhstan. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 5, 49-63.
https://www.researchgate.net/publication/336937059_Religion_and_Religious_Education_in_Kazakhstan_Kazakistan%27da_Din_ve_Din_Egitimi

ДОДАТКИ

Додаток 1

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації*****Публікації у наукових фахових виданнях України:***

1. Нестерова М. (2019). Свобода совісті та віросповідань в українському та світовому правовому вимірі. *Гілея. Філософські науки, № 147 (8)*, 114-117. ISSN 2076-1554.

2. Нестерова М. (2020). Поняття релігійної свободи: історія та сучасність. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 1 (15)*, 21-23. <https://doi.org/10.17721/sophia.2020.15.5>

3. Предко О., Предко Д., Нестерова М. (2021) Формування феномена "безпеки": особливості міфорелігійних контекстів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2(18)*, 36-40. DOI: 10.17721/sophia.2021.18.8

Особистий внесок: дослідження феномен безпеки на різних рівнях його застосування та вказано на особливості «релігійної безпеки», її визначення та прояви у сучасному світі.

4. Нестерова М. (2022). Свобода совісті: сутність і нові контекстуальні смисли. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2 (20)*, с.45-49. <https://doi.org/10.17721/sophia.2022.20.10>

5. Нестерова, М. (2023). Особливості реалізації свободи релігії в умовах сучасних викликів. *Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, 1 (21)*, с.51-54. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.21.13>

Статті в періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Scopus:

6. Konverskyi A., Predko O., Kharkovschenko Ye., Nosenok B., Nesterova M. (2021). Religious Security: The Coronavirus Pandemic and the Identification of

New Contexts. *Obnovljeni Život*. № 76(4), 441–456.
<https://doi.org/10.31337/oz.76.4.1>

Особистий внесок: обгрунтовано впливи пандемії на усі сфери життя суспільства; визначено основні обмеження на свободу під час COVID -19 та їх вплив на правове поле життя суспільства.

Праці, які додатково відображають наукові результати дослідження та засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Нестерова М. (2018). Актуальні проблеми свободи релігії в країнах Центральної Азії. IV Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 3 (12), 71-72.

8. Nesterova M. (2019, April). Legal support of religious organizations in Ukraine. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 131–132. http://dsphd2019.knu.ua/TDOS_05.04.19.pdf

9. Нестерова М. (2019, жовтень). До питання про дослідження релігійної безпеки в сучасному релігієзнавстві. V Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2 (14), 86-87. <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/5/5>

10. Nesterova M. (2020, April). The mechanism for the implementation of the right to freedom of religion: problems and future. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 149. <http://dsphd2020.knu.ua/DSPHD2020.pdf>

11. Нестерова М. (2020, жовтень). Нормативно-правові аспекти забезпечення релігійної безпеки у період коронавірусної пандемії. VI Танчерівські читання (матеріали міжнародної наукової конференції). Софія. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, № 2 (16), 85-86. <https://sophia.knu.ua/index.php/sophia/issue/view/7/7>

12. Nesterova M. (2021, April). The impact of the coronavirus pandemic on the religious freedoms. The Days of Science of the Faculty of Philosophy: International Scientific Conference (матеріали міжнародної наукової конференції). Publishing center “Kyiv University”, 174–175.
https://dsphd2021.knu.ua/DN_2021.pdf

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

вул. Володимирська, 64/13
м. Київ, 01601, Україна

Тел.: +38 (044) 239-33-33
E-mail: office@knu.ua
Web: https://www.knu.ua

MINISTRY
OF EDUCATION AND SCIENCE
OF UKRAINE

TARAS SHEVCHENKO
NATIONAL UNIVERSITY
OF KYIV

64/13 Volodymyrska St,
Kyiv, 01601, Ukraine

01.12.2023 р. № *041-36/26*

На № _____

ДОВІДКА

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Нестерової Марії Іванівни на тему:
«Інституційні чинники свободи совісті і віросповідань на прикладі Казахстану та
України»**

Наукові положення, викладені Нестеровою Марією Іванівною, здобувачкою кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за темою «Інституційні чинники свободи совісті і віросповідань на прикладі Казахстану та України» на здобуття ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 031 «Релігієзнавство» можуть бути використані в організації навчального процесу філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сформовані у процесі виконання дисертаційного дослідження ідеї, висновки та рекомендації Нестерової М.І. наділені виразною практичною спрямованістю, вирізняються актуальністю та системністю, що дозволило врахувати їх під час формування ряду навчальних дисциплін, зокрема «Свобода совісті: правові та релігієзнавчі аспекти» для фахівців освітнього ступеня «магістр», а також «Історія та сучасний стан релігій в Україні» для фахівців освітнього ступеня «бакалавр».

Декан
філософського факультету,
академік НАН України

 Анатолій КОНВЕРСЬКИЙ